

OzSSR D.X.K.
1193

M. P. POTJOMKIN və P. G. TEREXOV

GEOGRAFIYƏ

CONLAR MƏKTIVI YCYN
DƏRSLIK

*Tərcimisi ÖzMXK təripidin
təstiqləngən*

BİRİNCİ BESİLİŞİ

N 2 $\frac{33}{3}$

1193 V3

OzSSR DƏLƏT OQUŞ-PEDAGOGİK NƏŞRIYATI
TAŞKENT—1939

Tarçimici . *Muhamadijev.*
Çavapkər redaktor *N. Muhiddinov.*
Texredaktor *S. Uejdullin.*

Terişkə ruxsat 20/II. 39 j. berildi.
Besişqa 1/VIII 1939 j. ruxsət qilindi.

Qəqəz formatı $60 \times 92\frac{4}{16}$. Nəşriyat listi $7\frac{3}{4}$.
Qəqəz listi $3\frac{7}{8}$. Uc. avt. listi 7,68. Qəqəz listida 77952 hərf.

İndeks—D-1. Tirazi 1500. Şərtname № 345.
DƏPN № 116. Əzgliavlit vəkili № 27099.

Bahasi 40 t. Muqavisi 25 t.

Əzpoligrafkombinat. Taşkənt—1939 j. Zakaz № 891.

I. JƏR ŞARI.

Upuq və upuq tərəpliri.

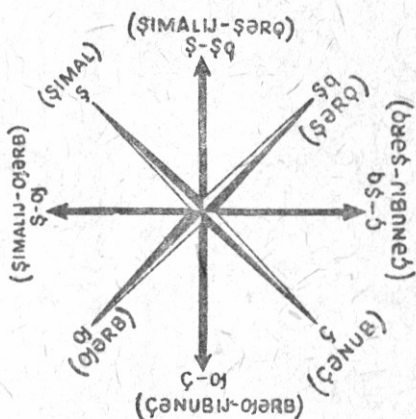
Əgər biz ocuqcılıq tyz çajqa ciqidiqan bolsaq və ətraf-qa qaraşqa başlısaq, upuq dəp atilidiqan jər ystinin qismini kəryimiz.

Upuq hər dajim dyglək formuda boludu. Unin ystidə, qazan dymkəmyrylgəndək jakı gymbəzdək, turqan asmanni kəryimiz. Bizgə asman upuq cətliri arqiliq jər bilən tutaş-qandək kərynydu.

Upuqnın bu cətlirini upuq sızıqı dəp atilidu. Biz təcribimizdin bilimizki, həqiqətən jərnin hec qandaq ceti jakı axirisi joq; biz hec qacan upuq sızıqıqıca berip jetəlməjmiz: biznin meniş hərikitimiz bilən biznin upuqmu özgyrydu, və upuq sızıqı hər qacan bizdin jiraq qalidu (rəs. 1).

Əgərdə qandaq bolmusun bir byjymni, biznin qajsi tər-
pimizdə turqinini bəlgyliməkci bolsaq, u vaqtda biz adətə onda, solda, aldimizda, arqida dəp ejtimiz. Lekin pəqət bu-
rulupla qojdaq, pytyn çənylyşlər (tərəplər) başqıca bolup qalidu: aldidə bolqan nərsə, əndi on tərəptə bolup qalidu və şuninqa oxşaşlar.

Biznin bədinimiznin turqi əhvalıqə baqlıq bolmastin çənylyşlərnı bəlgyləş ycyn upuqnın tət tərıpıgə nam berilgən. Kynnın nəq cyş vaqtda kyn upuqnın ystidə tur-
qan tərıpıgə biz çənup tərəp jakı çənup dəp atajmız. Qari-
ma-qarşı tərəpkə şimal tərəp jakı şimal dəjdu. Əgər yzy-
mız bilən şimalqə qarap tursaq, u vaqtda arqımızda—çə-

Rəs. 1. Upuq tərəpliri.

nup, onda—şərq, solda—qərpboludu. Kyn upuqnin şərq tərəpidin ciqip və qərptə olturudu.

Upuqnin tərəpliri qandaq çajlaşqanlıqini kyn arqiliq eniq bəlgyləş mymkyn. Əgərdə hava ocuq kyndə tajaqni tik qilip sancip qojup, tajaqnin jərgə cyşəgən kələngycigə pajqisaq, cyş vaqtida kələngyc ən qisqa boludu, cynki cyş vaqtida kyn upuq ystigə, başqa vaqtqa qariqanda, ən egiz kətyrylydu. Kyn cyş vaqtida upuqnin çənup tərəpinin ystidə turudu, kynnin cyş kələngyci top-toqri şimalqa qarap çənəlgən boludu.

Rəs. 2. Qutup jultuzini qandaq tepiş.

Kecisi upuq tərəplirini **Qutup jultuzi** arqiliq bəlgyləş mymkyn. Ocuq jultuzluq kecisi asmanda quzmək kərynidiqan jəttə jultuz dəp atilidiqan jultuz gruppisini tepiş onaj. Bu gruppa, cəmyc jaki sapliqqa oxşas kərynyştə çajlaşqan jəttə jultuzdin ibarət. Əgərdə bu cəmyc kərynyşidiki çajlaşqan jultuzlarnin ikki cət jultuzliri arqiliq kəz bilən asman bojlap qarisaq, ocuq paqiraq jultuzni—Qutup jultuzini kərymiz. Qutup jultuzi hər qacan asmanin şimal tərəpidə bir çajda turudu (rəs. 2).

Lekin upuq tərəplirini məxsus qural—kompasnin jardimi bilən eniq bəlgyləş həmmidin onajraq. Kompas korobka kərynyşida bolup, uninqa, əjnək astiqqa ucluq, onaj ajlinidiqan magnitləngən¹⁾ gan strelkisi oltuquzulqan. Bu strelka hər dajim bir uci bilən şimalni, ikkinci uci bilən çənupni kərsytydu. Strelkinin şimalij ucuni qara qilip, çənu-bij ucuni ocuq ransiz qilidu. Şundaq qilip kompas upuqnin tərəplirini kərsytydu. Demək, bünün bilən jər jyzinin ysti-

¹⁾ Magnit dəp başqa gan jaki təmyr byjymirini özigə tatididiqan pacə təmyr rudisiqa jaki ganqa ejtidu. Hər qandaq gan pacisini magnitliq qiliş mymkyn. Bunun ycyn pəqətlə uninqa magnit syrkəş kerək.

diki byjymlərnin öz ara çajlişşirininimu bəlgyləş mymkyn. Məsilən, upuq tərəplirinin namlirini və çajlişşirini bilip turup: „Biznin sinipnin derizisi çənupqa qaritılqan“ jaki „Qejin çangallıqı biznin məktivimiznin şər q tərpidə çajlaşqan“ dejişidu.

Kompassız deniz bojidin jıra q ketip, deniz icidə yzyp jyrys mymkyn əməs. Kompas hərbi işta çəncilərgə tonuş əməs çajlar bilən hərəkət qiliş vaqtida kerək nərsə.

Vəzipilər. 1. Asmanda Jəttə jultuzni və Qutup jultuzni tepinlər.

2. Kompas boji cə əzənlərnin sinipinlərnin upuq tərəplirini eniq-lanlar. Derizə qajsi tərəpkə qaritılqan, işik qajsi tərəpkə qaritılqan?

3. Upuq tərəpliri boji cə silər öz kocaqlərnin çənylyşini bəlgylənlər.

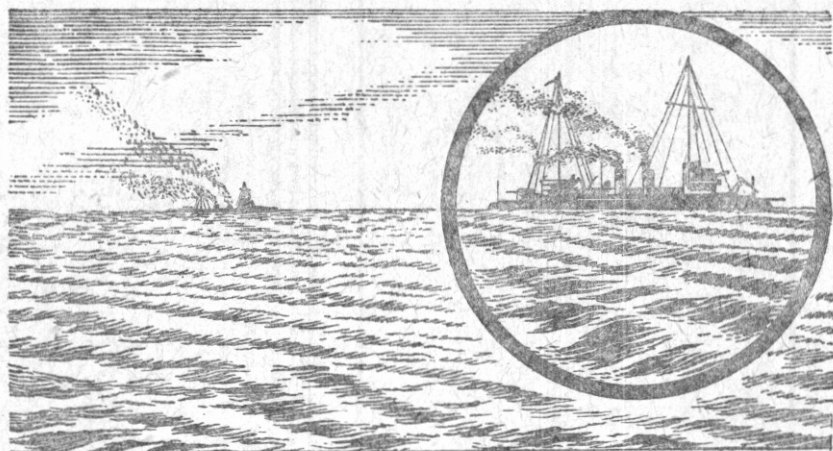
Jər formusi (şəkl).

Biz typtyz ocuq çajda turqan vaqtimizda, biz öz ətra-pimiznin həmmə tərəplirini təxminən 5 *km*—qı cə kərymiz; ləkin dərəx ystigə jaki əjnin tēpysigə ciqsa q, şundaqla u jərdin biznin upuq kən—jıra q bolup qalidu: 10 *m* egizlik tə ətrapimizdiki upuqni 10 *km*—qı cə kərymiz; əgərdə samo-ləttə hava q kətyrylgəndə 1 *km* egizlik tə upuq 100 *km* dinmu kəpyrək kənijidu. Nimişkə biz egizlik tən, pəsliktikigə qariqanda neri—uzaqtaraq kərymiz? Japila q jərdə upuqnin munda q kənijiş i cyşənməslik bolqan bolar edi. Həqiqətkə kəlgəndə jər japila q əməs, bəlki dumla q. Jər ystinin dum-laqliqı, biz tēvəndə turup qalsaq, jıra q byjymlərn i kəryşkə bizgə kaşila qilidu.

Deniz ystimu şunda q dumla q boludu. Əgər deniz boji-din jıraqlı şivatqan paroxod arqısı q durnama (binokl) bilən qarisa q, həmmidin burun paroxodnin tēvənk i qismi kəzdin joqaloqinini kərymiz; paroxod nerira q kətkən vaqtta, pəqət turbiliri kərynydu; şunda q qilip, deniz ystinin dumlaqliqı arqısı da, paroxod asta-asta joquludu.

Jər ystinin munda q dumlaqliqı həmmə jərdə pajqilidu. Şunindimu dumlaqliqı həmmə çajda birdək desima boludu. Həmmə jeridə birdək dumlaqliq ysti bər, birdin b i çisim şər hesaplınıdu. Demək, jərmu şər formusi q əgə.

Başqa pytyn b i qatar pajqaşlar, hazirla qılqan nətiç i-lərn i təstiqləjdu.

Rəs. 3. Upuq arqısında joquluvatqan paroxod; on tərəptin cəmbər icidə qaraş turbisi arqiliq qariqanda kəryngən paroxod kərynyşi.

Əgər jər japılaq bolqan bolsa edi, unin həmmə çajida xuddi şu jultuzlar kəryngən bolar edi. Həqiqətni təkşyrgi-nimizdə jultuz asmini həmmə çajda birdək əməs. Əgər biz jıraç çənupkə kətsək, asmannın özgyryşini kərymiz: bizgə tonuş bolqan jultuzlar upuq arqısında qelişidu, ularnıñ or-nıqə, biz burunkərmigən başqa jultuzlar pəjda boludu. Ci-vinnin ystəl ystidə menip jyryşini kəz aldimizqə kəltyrəj-lyk: U vaqtida unin ystidə həmmə vaqt əjnin birlə torusi özgərməstin qalidu; əgər civin jipqə esip qojqan alma ys-tidə mənəsa, alminin ystki tərəpidin civin öz ystidə torusni kərydu, alminin astqı tərəpidin bolsa, unin dymbisi ystidə əndi pol (jər) kərynydu. Asmanmu şundaq, şar formusidiki jərnin hər xil tərəplirinin ystidə hər janza.

Jərnin şar təxlitligini təstiqləşkə şunındək pytyn dunja sajahətliri xizmət qilidu. Mundaq sajahət qilişni adəmlər kəptin beri başlıdi. Ular qandaq—bolmusun bir tərəpkə çə-nydi, və jər şarini ajlinip ətyp, əjigə başqa tərəp bilən qaj-tip kelişidu. Birinci pytyn dunja sajahəti 1519—1522-jil-liri sajahətci Magellan tərəpidin bolundi. Unin sajahəti $2\frac{1}{2}$ jil davam qildi. U zamanlarda mundaq sajahət qiliş nahajiti qijin edi və nurqun kişilərnin beşiqə jətti: Magellannin 265 kişilik joldaşliridin pəqət 18 kişi qajtişti; Sahahət dəvridə Magellan özimu əlyp kətti. Magellandin kejin pytyn dunja sajahəti nurqun qetim və hər xil tərəplərgə bolundi. Ha-

zirqi vaqtda pytyn dünya sajahətliri qijin kərynməjdü və pojezd həm paroxodlarda $2\frac{1}{2}$ aj icidə sajahət qiliş mym-kyn, samoletta bolsa həmmisi bolup bir nəccə sutka icidə boludu.

Şundaq qilip, jər şar formisiqə egə. Biz unin dumlaqliqini səzməjmiz, cynki jər ystinin pəqət kicikkinə qisminila kərymiz. Jər şarinin conliqi bək joqan—unin cəmbiri 40 min kilometrqə baravər, unin toqri kesimi (deametri) 13 min *km*-qə jeqin.

Jərnin şar təxlitidiki formusi hec səzsiz biz kərgəndək, addij pajqaşlarqə اساسən eniqlinidu. Amma bu toqri kəz qaraşnin tərqilişiqə cirko ruhaniliri tosalqu qildi, cynki bu kəz qaraşlar jərnin japilaqliqi toqrusidiki inçil—tavrat cəcəklirini joqqa ciqiridu. Cerko ruhaniliri alimlarnin qəstigə cyşyp, əzlrinin insapsizliq „ilmini“ tarqitişta kyclyk davam qildi.

Jərnin bir kecə-kyndyzlyk hərikiti.

Biz hər kyni, kyn ətigənligi upuqnin şərqə tərpidin qandaq ciqip, cyş vaqtiqə kəlgəndə kyn qandaq kətyrylgini və kəcqurunliqi qərbij tərəpkə oltaqinini kərymiz. Burun zamanda saat ojlap ciqarqicə, adəmlər hər dajim vaqtı kyngə qarap bəlgylətti. Ajmu şundaq şərqtin başlap qərpəkə qarap hərikət qilidu; ajmu kyngə oxşas, ciqidu və olturudu. Əgər keciə jultuzlar əhvalini pəhim bilən pajqisaq, pəqət birlə Qutup jultuzi həmmə vaqt ornidin qozqalmastin bir çajda qalqinini kərymiz; başqa həmmə jultuzlar şü qutup jultuzi cərisidə şərqtin qərpəkə hərikət qilidu. Şunun bilən billə həmmə jultuzlar şundaq hərikət qilidikin, jultuzlarnin çajlişisi və ular arisidiki kənlik əzgərməjdü. Şundaq qilip, pytyn asman gymbizi jorutquciliri bilən biznin aldimizda şərqtin qərpəkə qarap ajlanqandək bolqunini biz kərymiz.

Amma kynnin və başqa jorutqucilarnin bu hərikiti iş jyzidə pəqət şundaq kərynydu. Həqiqəttə bolsa kyn, aj və jultuzlar şərqtin qərpəkə hərikət qilməjdü, bəlkə jər qərpətin şərqqə ajlinidu, jəni qarima-qarşı bolqan kynnin və başqa jorutqucilarnin hərikiti bilinidu. Biz jərnin ajlinişini səzməjmiz, cynki jərdə nimə bolsa həmmisi və bizmu həm jər bilən birliktə hərikət qilimiz. Biz pojezda ketip barqan vaqtda, pojezd təşidiki həmmə nərsilər əj, dərəxlər, telegraf jaqacliri—pojezqə qarşı kelivatqandək bilinidu bizgə.

Jərnin toluq ajlinip kelişi bir keçə—kyndyz davamida boludu; buni biz jərnin sutkiliq ajlinişi dəjmiz.

Jərnin sutkiliq ajlinişi kən jər şarının bir bu təripini, bir u, təripini jorutudu, şünün yəcn jər ystidə kən tən bilən almişinidu.

Jərnin ajlinişi globus jərdimi bilən kərsytyş onaj. Globus—şar formusiqə egə bolup, jərnin nürqun mərtibə kiciklitişən şəkli. Globus təmyr simqə jakı oqqa kiygyzylgən, bu oq jakı sim ajlinişi globus şarını qərtin şərqqə ajlanduruş mymkyn.

Rəs. 4. Globus.

Jərmu şundaq öz oqi ajlinişi ajlinidu, ləkin, jərnin hec qandaq oqi jakı simi joq.

Globus oqinin juqarqi və təvənki uc-lirini qutuplar dəp atajdu; joqarqi ucünü **Şimalij qutup**, təvənki ucünü **Çənubij qutup** dəjdu. Globusnin ystidə qutuplar arisidiki otturluq arqiliq cəmbər—ekvator ətkyzydu.

Jər şari, globus qandaq bolsa, şundaqla ikki qutupqa egə. Jər şarının ystidə qutuplardin başlap ikki qutup ottursidin kənyldə ekvator ətkyzydu. U ekvator jər şarını şimalij və çənubij ikki jərim şarqə bəlydu.

Vəzipilər. 1. Kecişi jəttə jultuz bilən Qutup jultuzinin turqan çajlirini bəlgylənlar; ular qandaq məhəlli byjymlər ystidə turudu? İkki saattin kejin xuddi şu çajdin pajqəşni təkrarlanlar. Bu jultuzlarnin turqan çajliri əzgərdimu, joqmu?

2. Qandaq bolmusun birər byjymnin (dərəx jakı imarət) kələngycinin uzunliqini ətigənligi, cysligi və kəşqurunliqi bəlgylənlar. Kələngycinin uzunliqi kən boji qandaq əzgərdi, cysligi u, qajsi tərəpkə çənəlgən?

Jərnin jilliq hərəkiti.

Kən bizgə joruqluq və issiqliq beridu. kənsiz jər jyzidə əsymlyk və həjvanlarnin jəşişi mymkyn bolmas edi. Kən joruqliqinin kyci və issiqliqinin sani hər dəjim əzgyryp turudu. Bu əhval asmanda kənnin hər xil halda turuşiqə baqlıq.

Kynnin asmanda turuş əhvali bir sutka içidə özgyryp turudu; bunun turuş əhvali jilnin hər xil vaqtliridimu birdək əməs. Jaz ajlirida, uzun kyndyz və qisqa kecə bolqan vaqtlarda, kyn qandaq ətigən ciqqanlıqı və qandaq kəc petişini biz həmmimiz bilimiz. Jazda qisqa kecilər toqquluq—„Tan səhər, tan səhər bilən birgə qoşuluşidu“—dəp ejtişidu. Unin tətırsı, qışta qisqa kyndyzlırı və uzun keciləri boludu; kyn qış kyni, kəc ciqip və ətigən olturudu.

Kyndyzinin və kecisinin uzunlıqı özgyryş bilən birlikdə jilnin hər xil vaqtlirida kynnin egizligimu upuq ystidə almişinip turudu. Jazlıqı cyş vaqtlirida kyn egiz kətyrylydu; Qışlıqı u xelila təvən turudu. Kyn upuq ystigə qancə juquri kətyrylsə, unin nurlırı şuncə kyçlygırək qizitidu.

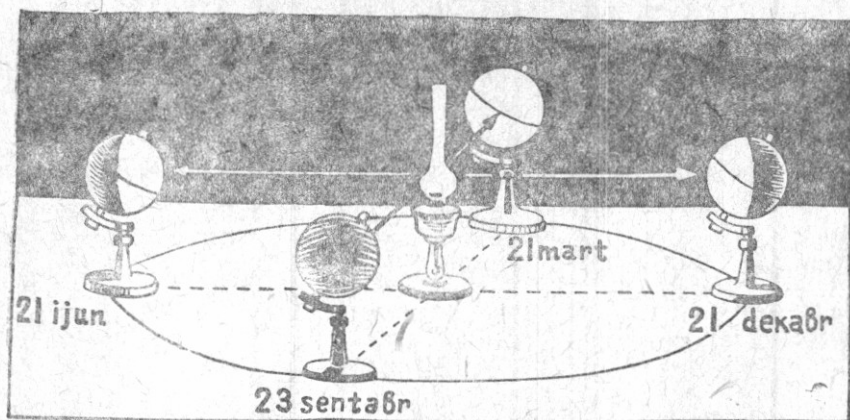
Upuq ystidə jilnin hər xil vaqtlirida kynnin egiz pəsligi hər xil boluşini, jərnin kyn ətrapida hərəkətlinişi və jər oqinin jantu ahvalda boluşı bilən cyşəndyrydu. Jər kyndin 149 mln. *km* jıraqliqta turudu. Jər nahajiti tezlik bilən boşluqta hərəkətlinidu və bir jilda kyn ətrapini ajlinip ciqıdu. Jər oqi jərnin jilliq hərakitidə jər jolinin japılaqliqıqı qinqajqan; jər oqinin bu qinqajışı hər dəjim birdək bolup qalidu.

Ystəl ystidə jeqılqan lampa (kyn) ətrapida globusni ajlandurup turup, jərnin kyn ətrapida bolqan jilliq hərəkəti kərsytymiz (rəs. 5). Adəttə globusni tajancida şundaq bəkitidu, unin oqi, jər oqi qandaq bolsa, şundaqla jantisi bar jər jolinin jantisiqı qinqajqan boludu.

21 nci iyynda kyn (lampa) nurlırı ekvatoridin bir az şimalqaraq çajqa tik bolup cyşydu. Çənubij jerim şar bolsa, tətırcə, pəqət jantu nurlarnı alidu. Bu vaqta kyn şimalij jerim şarnin kəpirək qismini jorutudu, kələngydə bolsa unin az qismi qalidu. Şimalij jerim şarda bu vaqta uzun kyndyzlər və qisqa kecilər boludu. Tətırcə, çənubij jerim şarnin kəpirək qismi iyynda kyn bilən jorutulmiqan: bu jərdə qisqa kyndyzlırı və uzun keciləri boludu. Şimalij jerim şarda bu vaqta jaz, çənubij jerim şarda bolsa—qış boludu.

Jerim jildin kejin—21 nci dekabrda jər jolinin başqa təpiridə kynnin tik nurlırı ekvatornin çənubigərək cyşydu. Kyn çənubij jerim şarnin jerimidin kəpirəğini jorutudu: bu jərdə dekabr ejida uzun kyndyzlər və qisqa kecilər boludu. Bu jərdə—jaz şimalij jerim şar jantu nurlar bilən jorutudu və issitidu: bu jərdə qisqa kyndyzlər və uzun kecilər turudu; dekabr ejida şimalij jerim şarda—qış boludu.

Mart və sentəbr ejida jərdə kökləm və kyz boludu; bu vaqtlarda tik nurlar ekvatorqa cəşydu: nətiçidə şimalij və cənubij jerim şarlar baravər issitilidu.

Rəs. 5 Lampa həm globus bilən təcrübə: jilnin tyrylk vaqtlirida jərnin hər xil ahvalda turuşı (strelkilar kynnin tik nurliri qəjərgə cəşivatqinini kərsytydy).

Şundaq qilip, jər oqinin jantu turuşı nətiçisidə, kyn ətrapida jərnin jilliq hərakitidə jər ystidə jilnin vaqtliri nəvətlinip, turudu.

Vəzipə. Kalendardin pajdililip, 21 nci ijunda kyndyzi qancə saat davam qilidiqinini və 21 nci dekabrda kecə-qancə saat davam qilidiqinini bəlgylənlər.

Kyn sistemisi.

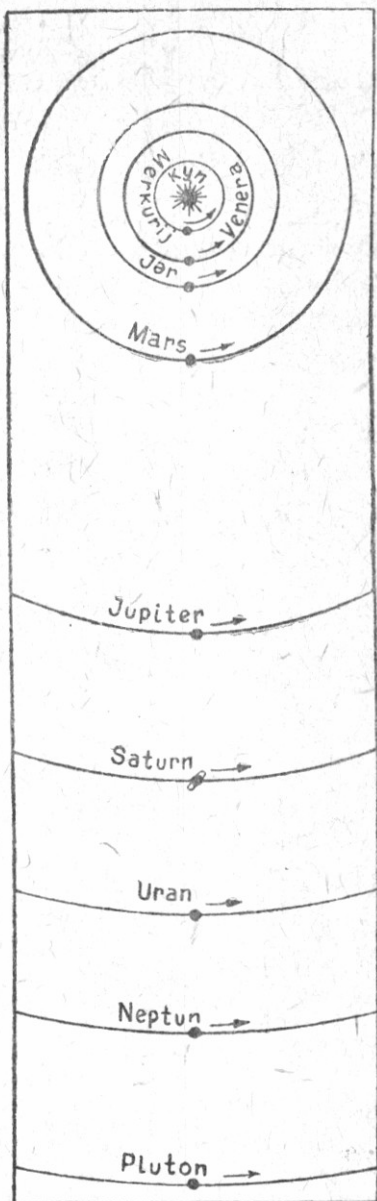
Kyn ətrapida, jər qandaq hərəkət qilsa şundaqla, jənə səkkiz asman çinisi—planet hərəkət qilidu. Ular kyn-din hər xil jiraqliqta turudu: birələri jərgə qariqanda neri-raqta, başqiliri jərdin jeqinraqta. Biz asmanda jultuzlarni qandaq kərsək planetlarnimu şundaq kərymiz. Planetlar jultuzlardin şunin bilən pərqlinidiki, planetlar öz jorugliqi bilən jaltirlimajdu, bəlki kyn nurliri bilən jorutilidu. Ular, jultuzqa qariqanda bizgə xelila jeqin, şunin ycyn jultuzlar, kyçlyk qarajdiqan turbilarda qariqanda joruq bərip turu-di-qan tockilardək bizgə kərynidu, planetlar bolsa—dyglək bolup kərynydu. Kəcqurunliqi, kyn patqandin kejin cap-

sanla, qərptə kəcki tannin nurlirida ocuq joruq berip turu-
 diqan planet kərynydu; u planet başqa vaqta asmannin
 şərqiş tərpidə tan səhərlikdimu, kyn ciqiş aldidə kərynyp qalidu.
 Bu planetni adəttə „kəcqurunluq
 jultuz“ jəki „ətigənlik jultuz“ dəp
 atajdu. Fəndə bu planetni Venera
 dəjdu. Planetlar, jərgə oxşəş, kyn
 ətrapida ajlinidu və şunin bilən
 billə hər birsi öz oqinin ətrapida
 ajlinidu.

Jər planetlarnin biri. Həmmə
 planetlar kyn bilən birliktə kyn
 sistemisini təşkil qilidu.

Biz asmanda joruq ajni kə-
 rymiz. Aj — jər bilən tənleştyrgən-
 də kicigrək çisim. Aj başqa həm-
 mə asman çisimlirigə qariqanda
 jərgə jeqin, şunin ycunmu u biz-
 gə mundaq joqan dyglək bolup
 kərynydu. Aj — soq çisim və pə-
 qət ajni jorutup turqan kyn nur-
 lirini əzi arqiliq ətkeyzyp, keciliri
 joruq beridu. Aj — jər ətrapida aj-
 linidu, şunin ycyn uni jər jol-
 dişi dəp atajdu. Kyn sistemisinin
 başqa planetlirininmu şunindək
 əzlirinin joldaşliri bar.

Kyn həmmə sisteminin ottur-
 sida turudu. Kyn — nahajiti con
 şar: 1300 000 həssə degidək jər
 şaridin con. U jorutudu və is-
 sitidu, cynki unin taşqi qismi
 5—6 min gradus tempraturiqicə
 qiziqan, kynnin mərkizigicə tem-
 piratura kəpyjydu və nahajiti nur-
 qun ələmgicə jetidu (bir qancə
 million graduslarəqicə). Mundaq
 tempraturida hec bir maddə kyn-
 də qattiq boluşi mymkyn əməs: u, maddə jəki erigən, jəki
 gaz halidə boləqan boludu.

Rəs. 6. Kyn sistemisi.

Kyndin nurqun həssə jiraqliqta jultuzlar çajlaşqan. Nurqun jultuzlar əzlirinin əlcəmliri bilən kyndin joqan bolqiniqə qarimastin bizgə joruq ciqirip (palildap) turudioqan tokilar bolup kərynidu. Kyngə oxşaş jultuzlarmu—qizioqan madda və əzinin cin joruqliqi bilən paqirajdu.

Din—ilimgə qarşı.

Dunjanin tyzylyşi toqruluq, dunja boşliqida jərnin turqi əhvali toqruluq ilmiy kəz qaraş alimlərinin uzaq və qijniliş işliri bilən hasil qilingan: Alimlər əzlirinin məşhur işidə ecişlirini təbiətnin həmmə hadisilirini zəhinlik bilən pajqaş, tənleştyryş və ygynyş joli arqiliq vuçutqa kəltirydu. Ilmiy ecişlər cerko ruhanilirinin jalqan təstiqleşlirini joqqa ciqiridu.

Cerko—mecit ruhaniliri əzliri, ilmiy nəzəriyələrnin həmmə toqruluqlirini kərməstinla qalmajdu, ləkin ular hər qandaq qajmuqturuşlar bilən əmgəkčilərnə qaranquluqta tutuş ycyndə, demək kapitalistlərə qulluqta tutuşqa qajmuqturudu. Ular xəqlərgə əlgəndin kejin ularə qəçəy çənnətlər (bəjiş) vədə bərip jər ystidə cidaşqa və əmgəkkə cəqirişidu, əzliri bolsa əz xoçəyiliri kapitalistləri bilən birliktə əmgəkčilərnin kycidin pajdilinip, əzlirigə jər ystidə çənnət hasil qilidu. Hazirqi zamanda kapitalistik məmləkətlərdə mana şundəq bolup turudu. Bizdimu uluq Oktəbr Sotsialistik revolytsijsigə, şundəq bolqan.

Ilm bərgən həmmə nimilər, ezilgənlərnin kəzlrini acidu və ularni ekspluatatsiyə qilquci bir top ekspluataturlarının ezişigə qarşı qozqulan qilişqa məçbur qilidu. Ilm dinni ecip joq qilidu, cerko ruhanilirinin xurapatçiliri hər qandaq jollar bilən alimlərnə və ularnın nəzəriyələrinin qəstigə cyşydu. Məşhur Kopernik əzinin kitavida birinci mərtibə dunja tyzylişini, jərnin əz oqi ətrapidikə hərikitini və kyndin hərikitini, kyndyz və kecini, jilnin vaqtlirini və başqılarni cyşəndyrdi, ləkin bu kitap cerko—mecit ruhanilirinin təripidin nələt oqulup və kəp xəq əldidə otta jandurulqan. Unin şəgirti bolqan Dzordano Brononi otta tirik halidə jandurulqan, çynki u əz ustəzinin ilmiy ecişlirini jeqimliq səzlər və qəjərlilik bilən xəq əniqicə jətkyzyşkə tirişqan. Galilej bolsa, Kopernik nəzəriyisini tarqatqanliqi ycyndə, cerko—mecit ruhaniliri təripidin sodqə tartiloqan edi; uni əzinin kəz

qaraşlıriddin kecışkə məçbur qilişti, unindin kejin bolsa, ta axırqi turmuşıqicə unin qəstigə inkvizitsija¹⁾ cyşti.

Biznin məmlikəttə Uluq Oktəbr Sotsialistik revolytsijisi jər jyzidin eksploatatorlarni sypyp taşlidi və cerko—mecit ruhanilirini quralsizlandurdi. İlim təbiij kyçlərni və təbiətnin bəyliqini egiləşdə jərdəm berip, xəlq mylki bolup qalidu. Amma lekin, din xizmətcilirinin xijanət işliri tygidi dəp ojləş kerək əməs. Joşurun halda bolsimu, lekin u, hazırqi vaqtimu davam qilivatidu; din xizmətciliri, kona vaqtıni əksigə qajturuşqa xaliqan buzoquncilarnin işliri bilən qoşuluşidu, cynki, u vaqtda xəlqni itəəttə, bəj sunušta tutuş mymkyn edi. Ularnin əmgəkliridin pajdiliniş, ular hesaviqə dunjanin pytyn ləzzətliridin pajdiliniş edi. Mana şunun ycyn biz bəktujəun—səzgyç boluşimiz kerək və cerko-mecit ruhanilirinin izdəş jollirini harmastin ecip joq qilişimiz lazim.

¹⁾ Inkvizitsija —Katolik cerkosinin məhkimisi, katolik cerkosiqə qarşı boləqanlar bilən kəryşş ycyn tyzylğan sud poletsija təşkilati.

PLAN HƏM XƏRİTƏ.

Planlarni qandaq sizidu?

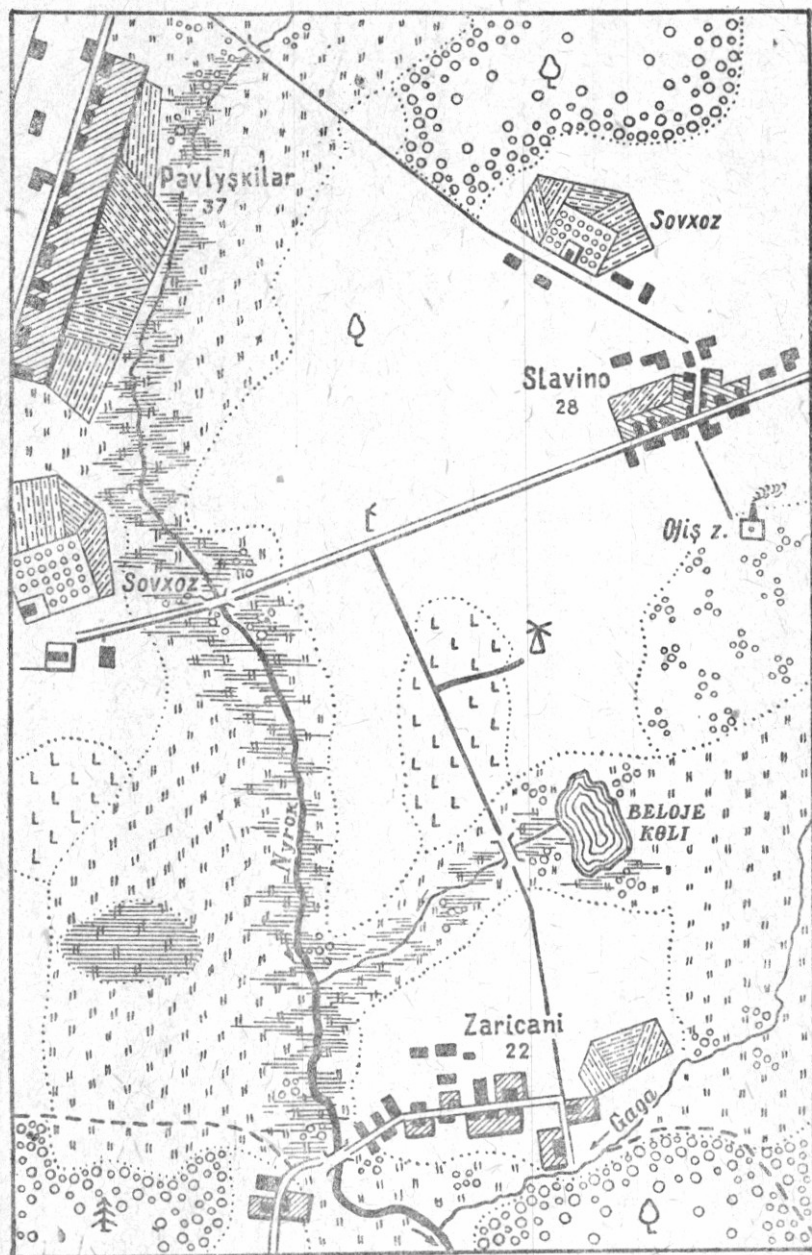
Aldinlarda jeza jerinin plani. Planda biz birdinla bu jərda çajlaşqan pytyn jezilarnin, sovxozlarnin, kicikkinə dərjalarni və şuninqa oxşaşlarnin turqan çajlirini kərymiz. Slavino jezisi bilən Zarecani jezisi arisidiki ariliq toqri siziqar arqiliq həqiqəttə 900 m gə tən. Planda bolsa, bu barjoqi 9 sm-qa baravər. Demək, planda ikki jeza arisidiki ariliq 10000 həssə kiciklilən.

Şundaq qilip, planda həqiqət əlcəm orniqa biz kiciklilən əlcəmlərni işlitimiz. Planda həqiqi əlcəmnin orniqa xizmət qilidiqan uzunluq əlcəmlirini masştab dəp atajdu. Plan masştabini plannin tənən jejiqa jaki cət jejiqa siziq kərynyşidə sizip kərsytydu; siziq santimetrarqa bəlynydu, sifrlar bolsa bir santimetrda nəccə metr jaki kilometr barliqini kərsytydu. Mundaq siziqni siziqliq masştab dəp atajdu. Siziqliq masştab jeniqa jaki unin orniqa kəpirək kəsir jezilidu, buni san masştabi dəp atajdu. Əgər biz $\frac{1}{1000}$ ucuratsaq, bu demək, həqiqi uzunluq planda 1000 mərtibə kiciklilən boludu.

Planda həmmə byjymlərni bir masştabta qilip kərsytydu, şunin ycyn planda ularnin uzun—qisqiliqini, cən—kicikligini, həqiqəttikidə qandaq bolsa, şundaqla tənleştyryş mymkyn. Əgər bir imarət başqa imərətkə qariqanda ikki həssə kicik çajni egilisə, plandimu unin rəsimi şunindək ikki həssə kicik çajni egiləjdu.

Əgər plan tyzyş ycyn cən masştab elinsa, jər—çajnin syritimu cən elinidu; kicik masştabda syrət kicik boludu.

Ikki planni tənleştyrəjlyk (rəs. 8 və 9): biznin Sojuznin qizil pajtəxti—Moskvaniq—planı kicik masştabta və Moskvaniq şimalij—şərqidə çajlaşqan Sokolniklar plani. Sokolniklar Moskva planida az çajni egiləjdu. Ularin syrətliri, Sokolniklarnin ajrim planida xelila cən masştabta,—cysyrylgən syrətkə qariqanda, uncila toluqluqqa egə əməs. Şundaq

Masштаб 1:10.000
 100 0 100 200 300 400 500 m.

Rəs. 7. Jeza çajlirinin planı.

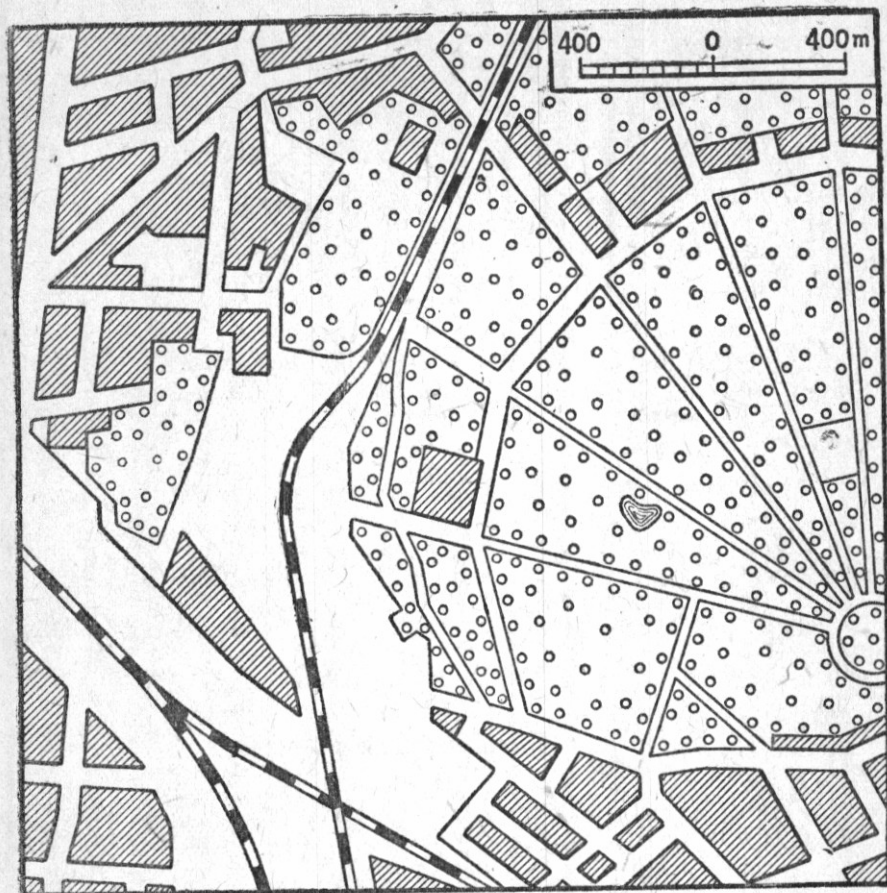
Ras. 8. Moskva plani.

qilip, plannin masştabi qancə kicik bolsa, planda şuncə to-
luqluqlarnı az sizip kərsytyş mymkyn.

Planda pəqətlə egiləp turqan byjymlərnin siziqini və con—
kicikliginila bəlgiləş əməs, bəlki ularnıñ öz-ara əlaqə çajli-
şışlrinimu bəlgyləş mymkyn.

Upuq tərəplirigə nisbətən plan şundaq sizilidiki, unında
adətə şimal juqurida turudu, çənup—təvəndə turudu. Əgər
plan başqicə sizilsə, şimal çənylişi, plannin cetigə siziloqan
strelka bilən kərsytylidu; şundaq qilip, planda byjymlər bir-
birsidin qancilik ariliqta və qajsi çənylyş tərəptə turuşlrini
bəlgyləş mymkyn.

Məsilən, jeza çajinin planida Slavino jezisi Zarecani jezi-

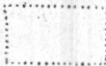
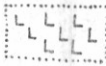
Rəs. 9. Sokolniklarnın planı.

sidin 900 m şimal tərəptərək turqinini, Pavlyşka jezisi Slavino jezisidin 650 m şimalij-qərp tərəptərək turqinini biz kərymiz.

- Vəzipilər.** 1. Moskva plani arqılıq, toqri siziq bojcə Moskva—rekadin Sokolniklar qancilik jiraqliqta turudıqanlıqini bəlgylənlar.
2. Bizniñ sinip planini 1 m=1 sm masştabida sizinlar.

Planoğa cısyrylgən byjymlərni qandaq biliş.

Planda nimilər cısyrylgənligini biliş ycyn alajtən bəlgı və bojaqlarnı qollunudu. Bəlgylərni cışəndıryş adəttə planın cət jeqida jaki astida berilidu. Şərtlik bəlgylərni biliş plannın məzmunini oquşqa yardım beridu.

	Saraj (matqora)		Etiz
	Alajtən ej		Cənəklik
	Fabrika		Kəsilgən çangal
	Şamal tygman		Boğalıq
	Kilometrni kərsətkyc		Tikən jopumaqlıq çangal
	Pocła		Jopumaq dərəxlik çangal
	Jeza		Picənlik
	Baqtar		Ətəljədiojan və ətəlməslik sazlıq
			Dən və təkşi qumlar

Rəs. 10. Plannın şərtlik bəlgyliri.

Ən köpirək qollunidiqan şərtlik bəlgylərnı alajluq (rəs. 10).

Mundaq şərtlik bəlgylər bilən planni oquş, kitapta jezil-qan çajlarnın təsvirini oquşqa qariqanda, nırqun nərsə bə-rələjdi. Planda biz bir qaraş bilənla unında nımə kərsytyl-gən bolsa həmmə nərsinin tyzylyşi: dala, çangallıq, dərjalar, jollar—kərələjmiz və ularnıñ öz-ara munasibəttə çajlışışli-rini ocuq kərymiz.

Plan bilən iş qilişni bilış nımə ycyn əhmijətlilik?

Plan bilən pajdilinişni bilış—sotsialistik quruluştə anlıq qatnişış ycyn bək əhmijətlilik qural. Kolxoz jaki sovxozlar-nın egiligini toqri ujuşturuş ycyn plan bojcə kərəklik nə-rsinin majdanini hesapləş, jollar bəlgyləş, egilik quruluşliri ycyn çajlar bəlgyləşni bilış kərək. Zavod quruştə məjdanni bilimlik tallap eliş, u məjdanoqə hər xil imarətlərnı toqri bə-lyşni bilış kərək. Hər bir masterskojni şundaq quruş kərəkki

u masterskoj toqri juruqlinişi kerək və başqılar. Bularnıñ h  mmisini yaxşı ada qiliş ycyñ plan tyzyşni biliş kerək, və plan bojic   b  lgyl  ng  n iřl  rni orundařqa kir  řk  n kiři planda ilqaq qilaliři ker  k. Biz jeni sotsialistik ř  h  rl  r quruvatimiz v     skil  rni bařqidin planlařturuvatimiz. Plan bizg   koca v   kvartallarnı, ř  h  r parkliri, tramvaj jollirinin   n qolajiraq b  lyniřini b  lgyl  řk   j  rd  m beridu.

  n axirida, m  mlik  tni qo  qudař iřida plan bil  n pajdiliniřni biliř tulimu ker  klik. Anliq   n  ci planda   z qisimlirinin v   dyřm  n qisimlirinin   ajliniřini ilqaq qiliřni biliři lazim; u ularnıñ   ajliniřida pajdiliq v   pajdisizliqini hesapliri lazim. Bu v  zipil  rniñ h  mmisini p  q  t plandin pajdiliniřni bilg  ndila h  l qiliř mymkyn.

Globus v   x  rit  .

J  r ř  rinin   n toqıriraq t  svirliniři bolup globus hesaplinidu. Globus, biz bilg  nd  k, bu j  rniñ b  k nurqun h  ss   kiciklitiłg  n syriti. Globusnıñ toqri kesiliři j  rniñ h  qiqi toqri kesiliřidin bir qanc   millionlar h  ss   kicik.

Globus ystig   ř  malij v      nubij qutup, ekvator cyřyrylidu; deniz v   quruq-j  rl  r r  smi cyřyrylidu. Deniz k  k r  ng   bojuludu. Quruqluq h  r xil r  nl  r bil  n bojuludu: p  s   ajlar ad  tt   jeřil r  ng   bojuludu, xelila k  tyr  ngu   ajlarnı aq jaki seri   r  ng   bojajdu. J  nimu xelila egiz   ajlarnı (taqlarnı) h  r xil qaramtu seri   r  n bil  n bojajdu. Taqlar qanc   egiz bolsa, ř  nc   r  n qeniqr  q boludu.

Globus j  r ř  rinin   n eniqıriraq syriti bolsima, biraq unıñ bil  n pajdiliniř k  pir  k n  rsil  rd   onajsizliq boludu. Co  n globus, j  rniñ q    zɡ   cyřyryłg  n japilaq syritig   t  nl  řtyrg  nd   b  k joqan, qolajsiz, kicik globusta bolsa, j  r ysti qisimlirinin syriti ř  ncilik uřřaq boludiki, h  tt   nurqun   hmij  tlik toluq n  rsil  r pytynl  j joq bolup ketidu. ř  nıñ ycyñ ad  tt   globus orniqa q    zɡ   besil  qan x  rit   bil  n pajdiliniřqa toqri kelidu.

Pytyñ j  r ř  rini x  ritid   ikki jerim ř  r k  rynyřid   cyřyryř mymkyn. M  sil  n, ř  rqij v   q  rbij jerim ř  rl  r. Mundaq ř  rniñ h  r birisi j  r ř  rinin jerimini   slitidu. Bu b  lynyř qutuptin ta qutupqic   qilip t  nmu-t  n kesilg  nd  k k  rynydu. B  zid   bolsa, j  r ř  rinin kesiliř ekvator arqiliq boludu. Buninda ř  malij v      nubij jerim ř  rl  r x  ritisi k  lip ciqidu.

Jerim şarlar xəritisidə nimə kəryş mymkyn?

Jerim şarlarnı qaraş bilən, silər unında sunın kən məjdənini tapıslər: bular—**Atlantik, Tec, Hindi və Şimalij Muz okeanliri**.

Okeanlar arisida quruqluqnın jaki materiklarnın xeli nurqun bəlymliri və nurqun sanda arallar çajlışıdu. Həmmə quruqluq altə qit'əgə bəlynydu. Bu qit'ələr jər şarının ystidə qandaq çajlınişini kərəjluq.

Qərbij jerim şarda şimaldin çənupgə **Amerika** sozulqan; u ikki qisimdin ibarət—Şimalij və Çənubij Amerika, ular əz-ara tar quruqluq tapi bilən qoşulqan. Şərqij jerim şarida bək kən, denizlər bilən kyclyk kesilgən, materik çajlaşqan. U, yc quruqluq qit'əgə bəlynydu. Ekvatornın şimalidaraq jər şarının ən con qit'əsi—**Azija** turudu, qərbətə uninqa qırqaqliri kyclyk kesilgən kicigrək **Jevropa** jeqin kelip qoşuludu. Jevropinin çənup tərəpidə ekvator bilən kesilip ətlygən **Afrika** bar. Afrika Atlantik okeani bilən Hindi okeani arisida çajlaşqan. Şimalij tərəptin Afrika Jevropidin Ottura jər denizi bilən açralqan. Afrikinin şərqidə, Hindi okeanının ikinci tərəpi arqiliq, ekvatornın çənubidərək ən kicik qit'ə—**Avstraliyə** çajlaşqan. Ən axirida, çənubij qutup jenida qit'ənin çənubij qismi—**Antarktida** jejilqan.

Vəziplər. 1. Globusta və jerim şar xəritisidə quruqluqnın qit'ələrini həm okeanlarnı kərsytnlar.

2. Amerikinin qərbij, şərq, şimalij tərəpliridə qandaq okeanlar bar?

3. Azijinin qajsi tərəpidə Tec okean, qajsi tərəpidə Hindi okeani, qajsi tərəpidə Şimalij Muz okeani turudu?

4. Hindi okeanını hər tərəptin qandaq qit'ələr orap turudu?

5. Globusta Sovet Sojuzinin qəhrimanliri joldaş Ckalov və Gromovlarnın Şimalij qutup arqiliq Jevropadin Amerikiqə ucuş çenylyşlirini kərsytnlar.

Xəritigə nimişkə gradus torini cyşyryş kerək?

Xəritidə jər şarının qajsi çajida jərnin jə u, jə bu qismini jaki jə bu, jə u, byjymni qandaq tepiş kerək?

Jər şarının pacə qisimlirinin və ajrim byjymnlərnin turqi ahvallirini bəlgyləş ycn unında pikir bilən gradus tori dəp jyrytilidiqan tor ətkyzylydu. Bu tor globus və xəritilərdə sizilidu.

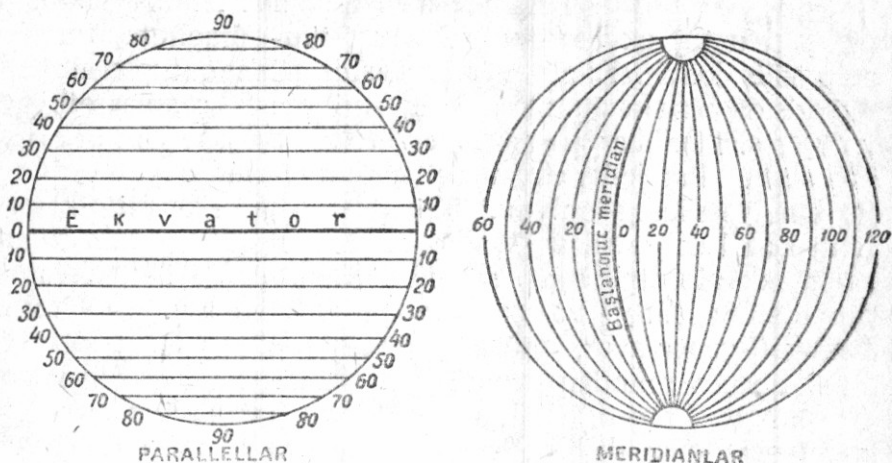
Ekvator sızıqı qutuplardin tətib tən ariliq—uzunluqta ötyşini və u, jərnı şimalij həm çənubij jerim şarqa bəlyşini biz bilimiz. Ekvatordin pəjdilinip, berilgən şu taq, dərja, şəhərlər və şuninqa oxşaslar şimalij jaki çənubij jerim şarda turuşini jaki turmasliqini biz bəlgyləəjmiz. Amma lekin, jə bu, jaki u çaj ekvatordin qancilik ariliq—jiraqliqta turuşini əniq biliş kerək. Bunin ycyn ekvator bilən qutuplarnin hər biri arisida, bir birsidin tən jiraqliq—ariliqta 89 cəmbər ötkyzylydu. (rəs. 11). Ular paralel cəmbərlər jaki paralellar dəp atilidu. Paralellar ekvator bilən qutuplarnin arisidiki ariliqni 90 tən qisimlarqa bəlydu. Ikki qatar cəmbərlər arisidiki ariliqni kənlik gradusi¹⁾ dəp atajdu. Kənlik graduslirinin sanini ekvatordin başlap sanajdu. Kənlik gradusliri ekvatordin başlinip şimal və çənuptə 90-din boludu. Ekvatorda kənlik 0-gə baravər, qutuplarda bolsa 90° gradusqa baravər. Buni qisqicə mundaq jazidu: 90°. Şimalij jerim şarnın paralellirini şimalij paralellar, çənubij jerim şardikini bolsa—çənubij paralellar dəjdu. Şuninqa nisbətən kənliknimu şimalij çənubij kənliklər dəjdu. Adəttə xəritidə paralel cəmbərlərnı hər bir gradus arqiliq ötkəzməjdu, bəlkı 5 jaki 10 gradustin kejin ötkyzylydu. Cynki bu sızıqlar kerəklik byjymlərnin syritini cysyryşkə xəritidə kaşila qilmasliq ycyn.

Əndi biz jər ystinin tiligən çajini ekvatordin qancilik jiraqliq—ariliqta turudiqanlıqini bəlgyləəjmiz. Məsılən, Leningrad 60 nci şimalij paralelida turudu, Moskva bolsa 50 nci bilən 60 nci şimalij paralel cəmbərliri arisida turup, təxminən 56 nci şimalij paralelda turudu. Başqicə ejtqanda Leningrad şimalij kənliknin 60° da turudu, Moskva bolsa şimalij kənliknin 56° da turudu. Çənubij jerim şarnın çajliri bolsa hər dajim çənubij kənlikkə egə.

Amma jər şarida məsılən, Moskvanın turar çajini toluq bəlgyləş ycyn bu jetərlik əməs. Bunindin başqa, Moskva paralel cəmbirinin qajsi çajida turuşini bilişimiz lazim. Paralel cəmbərdə tockinin turqan çajini bəlgyləş ycyn globusta həm jerim şar xəritidə qutuptın başlap qutupqicə 360 jerim cəmbərlər ötkyzylydu. Ular ekvatorni və həmmə paralel cəmbərlərnı kesip ötydu (rəs. 11). Bu jerim cəmbərlərnı meridianlar dəp atajdu. Ikki xoşna meridianlar arisidiki ariliqni—uzunluq gradusi dəjdu. Hər bir meridian

¹⁾ Gradus dəp cəmbərnin $\frac{1}{360}$ qismiqa ejtidu.

hər bir parallel cəmbər bilən pəqət bir tockida kesilip öty-
du; şünün ycyn, əgər biz, Moskvanın qajsi meridianda və
qajsi parallelda turqinini bilsək, onun çajini jər şarida to-
lumu eniq bəlgyləjmiz.

Rəs. 11. Parallellar və meridianlar.

Biz əndi parallellarnı sanaşqa bilduq; əndi biz meridian-
larnı qandaq sanajdu, şuni qarap ətəjlüq. Meridianlardin
birni başlanquc dəp alidu. Hesapni şününind başlajdu. Baş-
lanquc meridian orniqa adəttə **Grinic** şəhiri arqiliq ətəy-
digan meridianni qəbul qilidu. Grinic şəhiri Anglijinin paj-
təxti bolqan Londonqa jeqin çajda turudu.

Meridianlarnı başlanquc meridiandin tatip şərqqə həm
qərpkə qarap jyz səksəngicə sanajdu. Demək, 180 şərqij
və 180 qərbij meridianlar boludu. Demək, şərqij və çə-
nubij uzunluqlarmu boludu. Grinictin tatip saniqanda
Moskva 38°-da, Leningrad 30° şərqij—uzunluqta jatidu.
Nju-York (Amerikida)—dunjada ən con şəhər—qərbij uzun-
luqnın 74°-da çajlaşqan, cynki unin arqiliq 74-nci qərbij
meridian ətəydu.

Jerim şar xəritisidə ekvator toqri siziq bilən sizip kər-
sytylidu, başqa parallellarnı həm meridianlarnı bolsa, dugi-
lar bilən sizip kyrsytylydu. Meridianlarnın dugiliri jerim şar
xəritisidə Şimalij həm Çənubij qutuplarda bir-birsi bilən
qoşuluşidu. Bəzidə, con onajliq ycyn, jər şarının pytyn ys-
tini şününindək bir xəritə ystiga sizip kərsytydu. Unında

həmmə paralellar və meridianlar toqri siziqlar kərynyşidə sizilidu.

Vəzipilər: 1. Jerim şar xəritisidə ekvator həm parallel cəmbərləri kərsytnylar; başlanquc meridian və başqa meridianlarni kərsytnylar.

2. Globusta jaki Jerim şar xəritisidə Nju-Jurokni kərsytnylar. U şimalij Amerikanın şərqidiki qırqaq bojida 40° ş. k. ta və 74° — q. u. ta jatidu.

3. SSSR nin administrativ bəlynış xəritisidə 60° ş. k. və 30° ş. u. qajsi şəhər turqinini bəlgylənlər.

4. Şu xəritinin əzidila Vladivostoknin qajsi kənlik həm uzunluq siziqlirida ekənligini bəlgylənlər.

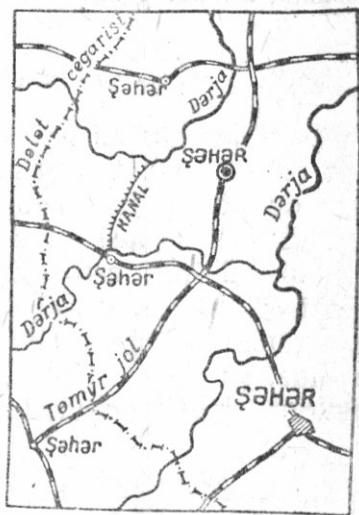
5. 20° ç. k.-ta və 60° q. u.-ta orunlaşqan tocka qajsi materikta turudu?

Geografijə xəritisi plandin nimə bilən pərqlinidu?

Geografijə xəritisi plandin şunın bilən pərqlinidiki, u jər ystinin kən məjdanlirini sizip cyşyrylgininini kərsytydu. Plan bolsa, uninqa qariqanda kicik məjdanlarni sizip cyşyrgini- ni kərsytydu. Məsilən, xəritilərdə pytyn jər şarini, qit'ələrnin pytyn bir qismini, dölətləri, oblastlarni jaki rajonlarni cyşyryp kərsytyli- du. Plarlarda bolsa, şəhərlər, sov- xozlar, kolxozlar, imarətlər və ular- nin qisimlirini və ş. o. cyşyryp kərsytylidu.

Xəritələrnin masştabi planlar- nin masştabiqə qariqanda xelila kicik boludu. Şunın ycyn xəritidə plandikigə qariqanda, xelila az toluqluqlarni cyşyryş mymkyn. 15 km 1 sm qə baravərlik masş- tabtiki xaritigə qələm uci bilən təkkyzylgən tockinin toqrusi təx- minən $\frac{3}{4} \text{ km}$ -qə baravər boludu.

Demək, mundaq xəritidə qandaq bolmusun incikə siziq öt- kəzməjluq, u siziq kicikkinə dərjalar, jollar, hətta kicikkinə enizliq və başqılarnın sizip kərsytyşimizgə lazim bolqan si- ziqlardin xeli nurqun həssə kənirək boludu. Kicik masştab- liq xəritilərdə hətta şəhərlərnə toqri masştabta sizip kərsy-

Rəs. 12. Xəritinin şərtlilik bəlgyliri.

tylgəndə artuqca kicik bolup qalidu. Şunun ycn ularnin kərsytylyşigə şərtlik bəlgylər qollunuşqa toqri kelidu.

Xəritimu, planqa oxşaş əzinin şərtlik bəlgyliri həm rən-liri boludu. (rəs. 12). Dərjalar xəritilərdə qara jaki hava rən-lik ağır—donaj sızıqlar bilən, şəhərlər—dyglək bilən bəlgy-linidu. Denizlər, pəs çajlar, taqlar və başqılar xəritilərdə globusta təsvirliyəndə kərsytylgənlər qandaq bolsa, şun-daqla bojaqlar bilən bəlgylinidu.

Hər qandaq georafijə xəritisidə gradus torinin sızıqliri, məsilən: paralellar həm meridianlar ətkyzylydu, ularqa kən-lik və uzunluq gradusliri qojulidu. Planlarda gradus tori kərsytylməydu.

Vəzipilər. 1. Planlarnin və kitapqa qoşumca qilip qojqan xə-ritilərnin masştablirini tənləştiryrlər.

2. SSSR xəritisidə şərtlik bəlgylər bilən Moskva həm Leningrad şəhərlirini, ular arisidiki təmyr jolni, Volga dərjasini kərsytyş.

3. Xəritə bojicə, masştabtin pəjdilinip, Moskva bilən Leningrad arisidiki ariliqnı əlcəş.

Qandaq məxsətlər ycn xəritilər sizilidu?

Xəritilər hər xil məxsətlər ycn xizmət qilidu. Məmlikət-nin təbiiti bilən tonuşuş ycn xəritigə denizlər, quruqluq-lar, dərjalar, taqlar və başqılar cəşyrylidu. Mundaq xəriti-lərnı fizik xəritisi dejidu. Sənətnin və jeza egiliginin hər xil qisimlirinin çajlışıqliri kərsytylgən xəritilər ekonon xəritilər dejidu. Hərbij əhmijiti bar byjymilər cəşyrylgən con masştabliq xəritilər bar. Bu—hərbij topografik xəritilər. Ən axirida, şundaq xəritilər bariki, ular ystigə dölətlərnin çajlı-şıqlirini sizip kərsytylydu, ularni səjasij xəritilər dəp atajdu.

Jər ystidə SSSR və con kapitalistik dölətlər qandaq çajlaşqan?

SSSR Jevropinin, şərqij qismini həm Azijinin, pytyn şı-malij jerimini egiləp turudu. SSSR əzinin məjdani bilən dunjada ən con dölət bolup hesaplınidu. SSSR jər şarinin xəlq jəşajdıqan pytyn quruqluqnın altidin bir qismini egiləp tu-rudu; bu jərdə əmgəkçilər kommunistlar partijisi və xəlqlər dahisi joldaş Stalinnin jolbaşçiliqi astida sinipsiz kommuni-stik cəmiyyət quruvatıdu.

Əndi, biz, con kapitalistik dövlətlər qəjərdə çajlaşqanlıqin kərəjlyk.

Qərbi jerim şarda, Şimali Amerika materigidə, **Amerika Qoşma Ştatlırı** turudu. Şərqi jerim şarda, Jevropinin qərbi qismidiki deniz bojlırı jenidiki con aralda, **Anglija** turudu. Qərbi Jevropinin bir qismini **Fransija** egilgən. Unin şərqidə Mərkəzi Jevropida, **Germanija** turudu. Germanijinin cənubidə ottura jər denizigə uşlunup kirgən jerim aralda, **Italiya** bar. Şərqi jerim şarda bolsa, Japoniya arallıridə və Azijinin şərqi deniz bojıda **Japoniya** çajlaşqan. Bular—dunjanın con imperialistik dövlətliri. Ular işcılarnı həm dıxanlarnı eksploatatsiya qilivatqan həm ular tərpidin tartıp alqan koloniyələni bulavatqan kapitalistlar tərpidin idarə qilnidu. Məsılən, Angliya, özının ən con kolonijisi bolqan **Hindistanni** eksploatatsiya qilidu. Hindistan Azijinin cənubigə çajlaşqan bolup, Hindi okeannın syji bilən jujuludu. Fransiya pytynləy degidək Şimali—qərbi Afrikini egiləp alqan. Kapitalistik məmlikətlərinin burzuazijisi bir-birsi bilən dunjani başqıdin bəlyp elışqa kəryşydu. Hazırqi vaqtda faşist məmlikətliri: Germaniya, Italiya və Japoniya əzlirini artuqca huçumci qilip elip jyrydu. İspaniya özının qanunluq xəlq həkymitigə, qarşı ciqqan İspan faşistlərinin qozqulanıdin pəjdilini, Germaniya və Italiya İspanijinin bəjliqlirini tatıp elış ycyndə əskirini İspaniyigə əvətişti. Japoniya bolsa xitajqa huçum qildi. Bu məmlikətlərinin həmmisi SSSR qa huçum qilişqa təjjarlinivatidu. Əzidə adəm adəmi eksploatatsiya qilişni pytynləy joq qilqan biznin Sojuzni burzuaziyə kərəlməjdu. Kapitalist məmlikətlərinin əmgəkčiliri öz əzgycisizi ezişidini pytynləy qutuluş ycyndə, öz burzuazijiliri bilən qandaq kəryşişi kərəkligigə biznin Sojuznin jaşap turuşi tirik ylgə bolup hesablinidu. Mana şunun ycyndə bizni kapitalistlar orap turqanlıqini hər dajim əstin ciqarmaslıqımız, biznin vətənnin kycini və qoqdaş qıvıtnı harmastin cinişimiz, dışmənlərinin izdəş jolliriqa səgək boluş və haşkarə qilişni bilişimiz kərək.

Vəzipe. Qərbi Jevropinin səjasij xəritisidə və dunjanın səjasij xəritisidə tēvəndiki dövlətləni: Amerika Qoşma Ştatlırını, Angliyanı, Fransiyani, Germaniyani, İtaliyanı, Japoniyani, İspanijani, Xitaj həm Angliyanın ən bəj kolonijisi bolqan—Hindistanni tepinlər.

III. JƏR POSTI.

Jər şarinin posti.

Jər şarinin ystki jyzi qattiq qavattin, jəki qattiq jər postidin ibarət, unin bir qismi su bilən qaplanqan, bir qismi bolsa, quruq jər kərynyşidə ciqip turudu. Unindin başqa jər şari həmmə tərpidin hava qaviti, jaki atmosfera bilən oralqan. Hava qaviti jər şarida issiqliq, soq, şamal, jamqularnin tarqilişida əhmijətlik rolni ojnajdu.

Hava qavitinin cegarisi qancilik juquri turudiqanliqini hec kim bilməjdu. Bunin toqrusida pəqət, unin juqarqi qavatlırida bolup turqan hadisilərnin egizligigə اساسən nətiçə ciqiriş mymkyn. Məsilən, əzinin pildirlişi bilən qutup məmlikətlirinin kecilirini jorutup turqan, qutup nurliri jərnin ystki jyzinin ystidə 500—700 *km* egizlikdə bolup turudu.

Jərnin ystki qattiq posti nimidin tyzylgən?

Jər şarinin ystki posti taq çinisi dəp atilidiqan çinislərdin tyzylgən. Taq çinislirigə qum, laj, topa, haktəş, mərmər, granit və başqılar kiridu. Taq çinisliri kəpirək birinin ystigə ikkincisi qavatlışıp çajlinişidu. Jarlarnin janlıri bojicə, su kolap kətkən dərja bojliridin bu qavatlarni kəryş mymkyn. Mundaq qavatlıq çinislər jaki boşraq jaki qattiqraq təşə oxşəş boludu. Ularni cəkmə çinislər dəjdu. Bular sudin cəkyp tegigə olturuş joli bilən hasil bolqan. Su əzi bilən uşşaq qumlarıni və latqılarıni eqitip kelidu, bu eqip kəlgənlər sunin tegigə cəkyp qalidu. Tuzluq sularda sunin hoqqa ajlinişida tuz cəkyp olturuşi mymkyn. Cəkmə çinislər, şunindək şamal jardimi bilənmü hasil boluşı mymkun. Şamal əzi bilən ucutup elip şu zamanla jiraq ariliqlarqə elip ketidu, və taq çinislirinin uşşaq ugaklıri topa kərynyşidə jərgə cəkydu (qonudu).

Başqa taq çinisliri qavat-qavat bolmastin bək con mas-sa kərynyşidə jatidu. Bu təşliq çinisliq çinislər ədəttə uşşaq

jaki joqan nuroqun qirliq dan—kristallardin ibarət, şunun ycyn ularni massiv-kristalliq çinislər dəjdu. Bularqa, məsələn, granit kiridu.

Massiv—kristalliq çinislərin qandaq hasil boluşini bilish ycyn, jər şarinin içki qisimliri qajsi xildaliqini bilish kerək boludu.

Vəzipe. Məktəpnin cət ətraplirida taq çinislirinin ylgylirini fəqləqlər və ularin kolleksijə jasanlar.

Jər şarinin icidə çisimlər qajsi halda turudu.

Nuroqun zamanlardin beri, cunqur şaxtilarda, jərnin yst-ki qaviti cunqurlaşqansiri issiqliqin kycyjši sezilgən edi. Jər qavitinin cunqurlaşqansiri issiqliqin qandaq capsan ösyşini bilip, alimlar jərnin icida 80—100 *km* cunqurliqta pytyn taq çinisliri erigən halda boluşliqıqə jetərlik issiqliq barliqini hesaplap ciqarqan. Şundaq qilip, 13 min *km* liq qelinliqtiki jər şarinin bək joqan toqri kesimigə selişturqanda, jər şari qelinliq çəhəttin bək kicikkinə sovuqan qat-tiq jər postiqa egə. 80—100 *km* cunqurluqta erigən taq çinisliri qattiq jər postinin eqirliqi bilən bək kyclyk qisil-qan. Şunun ycyn ular əzlicə jerim sujuqluq qojuq massa halida kərynydu. Bu qojuq qizitilqan massini magma dəjdu.

Massiv-kristalliq çinislər qandaq hasil boludu?

Astiliq bilən sovuş arqisida magmidin hər xil sostavtiki kristallar açirilip ciqıdu. Həm massiv—kristalliq çinislər hasil boludu. Jər postida astaliq sovuş bilən granit hasil bolqan. Granit əz-ara jepişturulqan əjnəkkə oxşıqan kristalliq kvartsdin, paqıraqliq syzyk jaki qara slyda plastinkiliridin və hal jaki saquc ugak dala şpatidin tyzylgən.

Taq çinislirinin pacilinişi.

Granit ən qattiq taş çinislərin biri bolup hesaplinidu. Şundaq bolsumu, u vaqtın ötyşi bilən pacilinidu. Granit kyn nurlirinin təsiri astida qiziqan vaqta, u, başqa həmmə maddilərqa oxşaş kənjıdu. Bu halda uni təşkil qilqan qisimliri issiqliqtin birdək kənjməjdu. Şunun ycyn granitta

jeriqlar hasil boludu. Sovuqan caqda uni təşkil qilqan qisimliri birdək qisilmajdu. Bunu şundaq əzi bilən billə jeriqlar hasil qilişqa apiridu. Əgər taşnıñ jeriqiqa su kirip qalsa, su soqda tonlap qalidu, nətiçidə jeriq kəñijidu, cunki su tonliqanda con kyc bilən kəñijidu. Nətiçidə təsvir qilingan hadisilərdə granit pacilinidu.

Pytyn quruqluqni təşkil qilqan taş çinislrini su ham başqa jollar bilənmu pacilajdu. Su jər postidiki bolqan maddilarnı, məsilən, tuz, gips və başqılarnı eritidu. Unindin başqa, suda erigən maddılar taq çinislirigə təsir qilidu və ularnıñ sostavlrini özgərtidu; Məsilən, dala şpati həm slyda lajqa (topıqa) ajlinidu.

Şundaq qilip, taş çinislriri pacilinidu, jaki, başqıca qilip ejtqanda, şamal bilən buzuludu dejişidu. Ulardın boş çinislar, məsilən qum və laj (topa) hasil boludu.

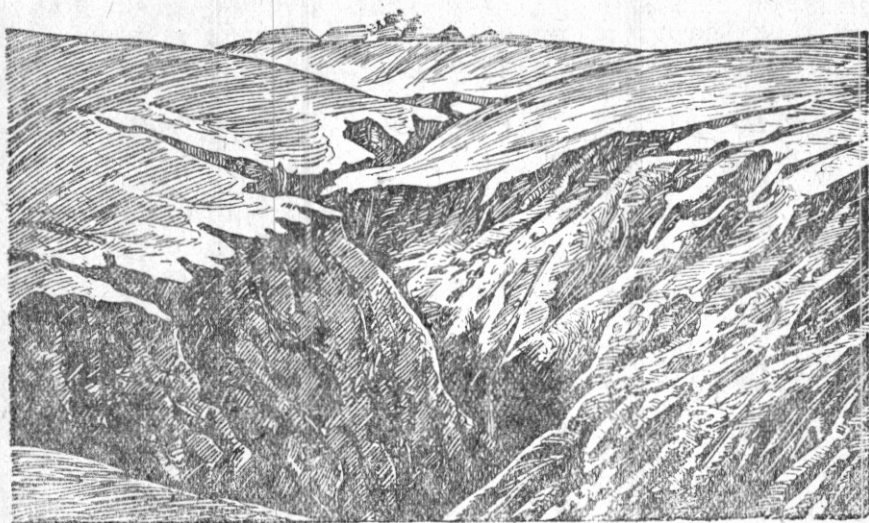
Jər ystidə astaliq bilən topinin boş qatlimi şundaq hasil bolqan. Topuda laj həm qumdin başqa əsymlyklər ycyn ozuqluq bolqan tuzlar va ciriklər bar. Cirik, topida ciritatqan əsymlyklər və hajvanlar qaldıqliridin hasil boludu.

Vəzipə. Əgər bir pacə granitni ocaqqa ot jaqqanda bir qancə qetim coqlandurup qizdursa q nimə hasil boludu, pajqap kərynlar.

Jərnin ystini su və şamal qandaq özgərtidu.

Boş çinislar adəttə əzlirinin hasil bolqan çajida qalidu. Ularnı su jujup ketidu. Jər ystidə su eqimliridin ojman—cunqur jarlar hasil boluşı ycyn kyclyk qijanliq jamqur jeqip ətyşila jetərlik. Bu ojman cunqurlar, cunqur jarlarqa ajlinip ketidu (rəs. 13). Şuninqa oxşaş jər ystini qar sulirima jujup ketidu.

Quruqluq ystini dərjalar teximu kyclygirək jujup ketidu. Dərja syji əzi bilən dur eqitip ketidu, dərja əzinin tegi arqiliq qumlarnı jumultup ketidu, kyclyk eqimida bolsa hətta taşlarnımu jumultidu. Şundaq qilip dərjalar əzigə qin jasap alidu, nurqun əsirlər ətyşi bilən bolsa əzigə qollar həm çiralar kolap alidu. Hazırqi vaqıtta bu qollar həm çiralar tegidə dərjalar əzliri eqişidu (rəs. 14 və 15). Şuninqa oxşaş cunqur kolap kətkinidin jərnin ystini bir nəcə bəlek, ysti japılaq coqqiliq kətyrəngylyklərgə ajlandurup taşliqan qajbir jərlərmu bar. Mundaq kətyrəngylyklərnı „çozatqarlar dəjdu.

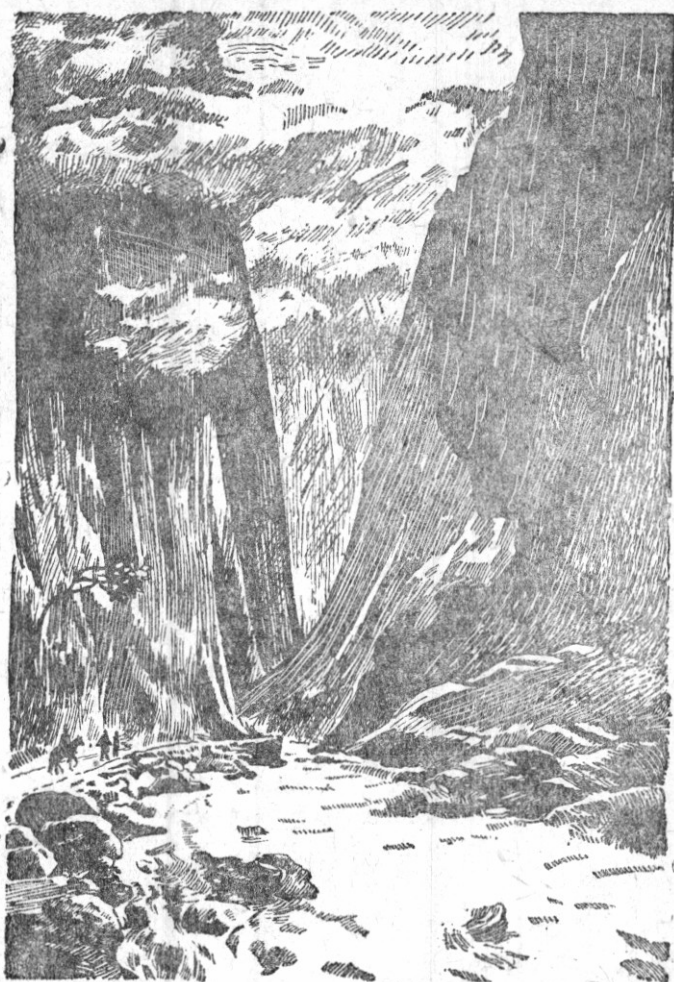
Rəs. 13. Jar.

Jər ystidə şuninqa oxşasla işni qar həm muzlarmu qilip turudu. Egiz taqlarnın coqqilirida qarlar jaz kyni eriməjdü. Tik taq janbaqirliridin qar eqim kərynyşidə sirilip cysydy (rəs. 16). Bu eqimlar öz jolida jaqaqlarni sundurup imarətlərnü buzup ketidu, əzliri bilən billə joqan taşlarni elip manidu. Qar kəcyşliri taqnın buzuluşiqə səvəp boludu.

Rəs. 14. Dərja qoll (vadi).

Qarlar erip ketəlməyəcək, qulap ketəlməyəcək yerlərdə qar toplanır və özünün eqirliyi astıda muzqa əjlinir. Muz bolsa, var jəki asfaltqa oxşəş, özünün qəttiqliyini saqlap,

[Rəs. 15. Kavkaz taqlirida Darjəl çirəsi. Terek dərjəsi.

jejilip silçisi mymkyn. Şunun yəyn taqədin muz bir qəncə kilometr uzunluq həm kənliklərgə con muz, til oxşəş bolup, asta silçijdu. Bularni Muzluqlar dējdu (rəs. 17). Soq oblastlarda muz pytyn məjdanni jepip alidu. Məsilən, Grenlandija va Antarktida aralliri həmmisi muzluq jepincisi astida jatidu. Muzluq hərəkət qiləqanda bək con eqirliq bilən

jər ystini buzudu, taşları ufrıtidu və jərnin təkşi bolmiqan çajlırını siliqdajdu.

Jər ystini şunındək şamalma əzgərtidu: Şamal əzi bilən topa həm qumları ucutup ketidu. Qumluq oblastlarda, məsilən, deniz həm dərjalarnın qumluq bojlirida şunındək cəllərdə şamal qumları con dənəlgə, jəki dogılarqə jiqidu. Cəllərdə dogılar taqə formisida bolup, ularni barxanlar dəjdu (35 — rəs. qara).

Denizma jər ystini əzgərtidu. Deniz dolqunliri tik deniz bojliriqə kyc bilən uruludu. Deniz syjini uruşı asta-asta həttə xada-taşlarnima buzudu (rəs. 18).

Denizgə dərjalar tərpidin kəltırylıdıqan qum həm latqılar, deniz tegigə cəkyp olturuşdu. Qum deniz bojidiki jəqinraq jərgə cəkypdu, xelilə jəngirək laj suda dır kərynyşidə uzaqraq esilip turudadə deniz bojidin jiraqıraq berip cəkyp olturudu.

Mana şundəq qilip, nurqun əsirlər ətışı bilən deniz tegidə laj və qumnın qəlin qatlımi toplanıdu. Ocuq denizgə jə qum, jə laj kəltırylməjdı. Unında deniz tegi cəkmisi, deniz syjidə jəşajdıqan uşşaq deniz həjvanlırının əlysidin qalqan milliardlar cə rakovineklərdin və əsymlyklərdin ibarət. Million jillərnin ətışı bilən deniz tegidə, bu organizimlərnin qaldıqlırdin hasil bolqan qəlin bor və həktaş qatlımliri təşkil boludu.

Rəs. 16. Taqlarda qar kəcyş.

Mundaq qatlamlarnı quruqluqın nıruqun ajlırıda, taq baqırlırıda jarlarda h m d rja bojlırıda k ry  mymkyn. Ular quruqluqqa qandaq ciqip qaldı? Ular denizl r h m okeanlar tegidin k tyrylyp, v  j r  arının icki kyclirinin t siri astıda j r postinin birj rdin ikkinji j rg  h rik t qili  s v bidin quruqluq hasil qil an.

V zip lar. 1. Jamqurnı qıjan eqimliri jujuq—kolap keti  i ını qillivatqan v   zi bil n eqitip k lg n materialları q j rg  c ktirivatqını qarap jyrynl r.

2. Goda  h m jarlar qandaq hasil bolu ını qaranlar.

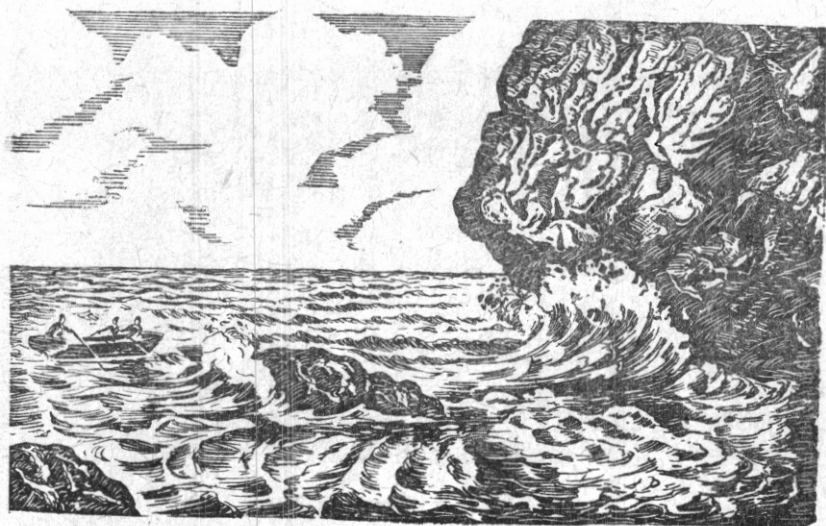
3.  amal bil n k tyrylg n qum jaki qarlar q j rg  toplunu ını qaranlar.

J r posti bir j rdin ikkinji j rg  qandaq k cydu?

Deniz bojliri asta-asta k tyrylgyni jaki p s jgini nıruqun çajlarda sezilg n. M sil n, Qara deniz qırq q—bojlırıda b zi bir çajlarda  uncilik p s jg nki, h tta kona zamandiki   h rl rnin  ski buzul an tamliri (jaq cliri) su astıda qalqan. T tyric , Leningradnı  imalij t ripid r k Baltıq denizinin bojliri asta-asta jilda (1 sm) k tyrylidu.

R s. 17. O ol a qarap sil ivatqan muzluq.

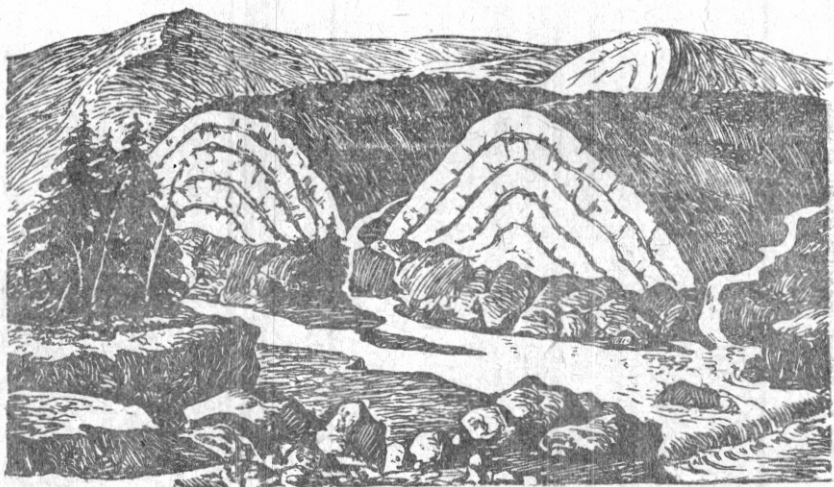

Rəs. 18. Xadataşların buzuvatqan dəniz syjının uruş dolquni.

Şunindək, jər postinin ajrim məjdanlırı asta-asta jə bu jəki başqa tərəpkə jətkəlginə sezilgən, bu jətkylyştə u məjdanlar xoşna məjdanlarıni qisidu. Jər posti bunindin qoruludu həm qatamlar hasil qilidu. Qatamların hasil boluşı jənə şu səvəbdin boludiki, jər şarının icki qisimliri, unın uzun zaman jaşı davamida asta-asta sovuqan həm sovuqmaqta, bunın hətiçisidə bolsa qisilişidu. Jərnin qattiq posti bunin səvəvidin qoruludu və qatamlar hasil boludu. Şundaq qilip, million jillar ətysi bilən asta-asta taq sirtliri hasil boludu (rəs. 19). Taq sirtliri arisida pəsəjgən çajlar çajlişidu. Ularni uzun taq qolliri dəjdu.

Ottura Jevropida **Alp taqliri** bar, ularnın şərq tərəpidə başqa **Karpat taqliri** sozulqan. Ular özicə taq qatamlirinin qatarlırı bolup kərynydu. Kaspıj həm Qara dəniz arisida **Kavkaz taqliri** çajlaşqan; ularma şundaq egiz qatlam taqlar qatarinin sozilişidin ibarət, bu qatlam taqlar arisida uzun qollar çajlaşqan. Jevropa bilən Azijə cegarısında egiz əməs tosmə halida şimaldin çənubigə **Ural taqliri** sozulqan.

Taqlardin eqip cəşivatqan eqimlar, u taqların jambaqirlirini jujup eqitip cəşyp, toqri qollarıni hasil qilidu. Hər ikki jambaqirinin toqri qolliri kelip qoşulidiqan çajda taq sirtliri pəslik çajni hasil qilidu. Bu pəslik çajni taq

Rəs. 19. Qatlamliq taqlar.

davanliri dəjdu, bu davanlar arqiliq adəmlər jol salidu. Kavkaznin baş taq sirtida, məsilən, Krestovoj davini dəp atili-diqan davan bar. Bu davan arqiliq Gruzijə taş joli selinqan. U jol Şimalij Kavkazni Zakavkazijə bilən tutaşturudu.

Mərkəzij Azijədə nuroqun taqlar bar. Ularnin arisida ən egizliri—**Himalaj**, taqliq məmlikət **Pamir** və **Tjanşan** taqliri bar. Jər ystidə ən uzun taq sirti Şimalij həm Çənubij Amerikinin qərbij qırqaq bojliri arqiliq şimaldin çənupgə sozulqan; u taqni **Kordiljer** dəjdu.

Jər posti əzinin jətkylyşliridə bəzi—bir çajlarda kyclyk qisiliş və sozuluşlarni sinap ətədu. Bu çajlarda jər qatlam-liri jerilidu həm jeriqlar hasil qilidu.

Bu jeriqlar bilən jər posti cəkyp olturup, qar və go-dan—jarlarni hasil qilidu. Şundaq qilip, Qrim taqlirinin taq qatlam-lirinin çənubij janbaqiri nuroqun əsirlərnin ətəyi bilən cəkyp olturqan və Qara deniz syjigə pəsijip cyşkən. De-nizgə—Qrimnin çənubij deniz bojliri—tik jar bolup cyşys hasil qilqan.

Vəzipə. Jerim şar xəritisidə həm SSSR nin fizik xəritisidə bu jərdə atap ətəən taqlarni tepinlar.

Jər. təvrəş.

Jər postinin asta-asta bir jərdin ikkinci jərgə jətkylyş-lirigə əsasən vaqti-vaqti bilən arilap tujuqsiz birdinla və

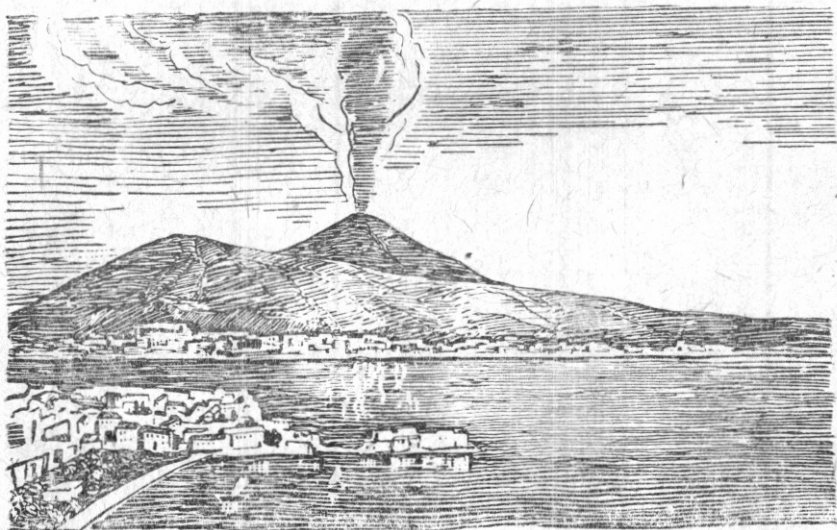
kyclyk silkinişlər bolup turudu, buninga jər təvrəş dəjdı. Mundaq jər təvrəşlər gajida buzuş kycigə həm egə. Jər təvrəş vaqtlirida jər ystidə cunqur jeriqlar hasil boludu, taq qulaşlar bolup turudu, imarətlər buzuludu. Kejinki jillarda ən kyclyk jər təvrəş 1923 nci jildiki Japonijə jər təvrişi hesaplinidu. Bu qorqunucluq jər təvrəş bəş səhərnı, şu çymlydin Japonijinin pajtəxti Tokioni buzdi. Jər təvrəş vaqtida ikki jyz mindin tolarəq xəlq öldi və jerim million xəlq jaredar bolqan. Ikki million xəlq əj-çajsız, mal-mylyksiz qaldı.

Vulqanlar nimə?

Jər postinin əzinin bir çajdin—ikkinci çajqa kəcyşi nətiçisidə hasil bolqan jeriqliridin bəzi çajlarda, jər tegidin ystigə erigən sujuq magma etilip cıqıdu. Magminin cıqqan ornida konus formisidiki taqlar hasil boludu. Bu taqlar magminin sovup qetip qalqan qatliridin və başqa cıqirilip taşlanqan materiallardan ibarət. Mundaq taqlarnin coqqisida ojman—təşyk, başqıca ejtqanda krater boludu. Mundaq taqlarni vulqanlar (janar taq) dejilidu. Arılap-arılap vaqt ətəyi bilən vulqanlarnin kraterliridin, erigən lava dejilidiqan magma etilip cıqıp turidu. Lavada bolqan su parliri etilip cıqıdu. Ular vulqanlar ystidin, egiz bulut tyrigi bolup, juquri kətyrylydu. Su parliri əzi bilən lava cəmilirini əgəştyryp elip cıqidudə, bu lavılar havada sovup qetip bular jərgə cışyidiqan vulqan kyllirini hasil qilidu. Parlarnin bək kyclyk etilip cıqışliri bilən gyldyrləş—caqmaq, cəqış bulutlirini hasil qilip bunindin bək qattiq jamqur jaqıdu. Jamqur vulqan kyli bilən arilişip, vulqan leji bolup, vulqanlarnin janbaqırliridin iştik eqim kərynyşidə eqip cışydu. Etip cıqirilqan çinislərdin ynymlyk topa hasil boludu, şunin ycyn u, topida baqlar və etizliqlar ətətyrylydu. Ular qojuq bolup olturuşudu. Amma vulqannin etip cıqirilışı unın ətrapida olturqan xəlqə qorqunucluq kəmbəqəllik kəştyrydu.

Lavanin eqimliri vulqan ətrapidiki məjdanlarnin həmmisini kəmyv və öz jolida pytyn nərsilərnı kəjdyryp ketidu. Vulqannin ətrapı şunindək vulqan lajliri bilən kəmylyp vulqan kylliri təkylıdu.

Asta-asta jaki arılap vaqt ətəyi bilən etip cıqirilidiqan vulqanlarni hərəkətilinip turqan vulqanlar (janar taqlar) dəjdı. Şundaq nuroqun vulqanlar barlıqı məlymki, ulardin

Rəs. 20. İtaliyədəki Vezuviy vulqanı.

etilib cığışı şundaq uzaq bolqanki, hətta ular toqıruluq kişilərinin esidə saqlanmış; mundaq vulqanları öckən vulqanlar dəjdu. Bəzidə öckən vulqanlar özünün hərəkətini qozqajdu (başlajdu). Çənubij Jevropida, Apennin jerim arilida, hərəkətilinip turqan **Vezuviy** vulqanı bar. Bizdə Azijidə, Kamcatka jerim arilida nürqun vulqanlar bar, ulardin on jəttisi hərəkətilinip turudıqanlar. Kamcatka vulqanliridin ən conı mənğylyk qar bilən qaplanqan. **Klycevskaja sopka**—5 km egizlikkə kətyrylydu. Kavkaznin ən egiz coqqiliri —**Elbrus** və **Kazbek**—öckən vulqanlardin hesaplınıdu.

Qorqunucluq vulqan etilib cığışliri hər dajim kişilərgə qorqunucluq təsir qilqan və ularnin pırlirini həjran qaldurışatti. Uların səvəbliri uzun zamanlarqıcə kişilərgə məlym bolmıdı. Vulqanların hərəkətilirini təbii səvəblər bilən cışəndyryşni bilməstin, xəlqlər xudanin həkmi bilən etip cıqırılqan dəp hesablışatti. Poplar-mollılar bolsa, xəlqnin qorquşı həm cışynməsligidin pəjdilini pədozaqta çajlaşqan çəhənnəm toqıruluq hekajə hasil qılıştı. Eksploatatorlar tərpidin bəlgyləngən qanunqə bojsunmışqan gunahkarlar bu çəhənnəmdə bəçajiki olğəndin kejin dozax otida mənğylyk qijnaşqə tartılqıdəkmış degən bolmiqur hekajilər ojlanqan.

Vəzipə. SSSR fizik xəritisidən Kamçatkini və unında hərəkət qılıp turan vulqan—Klycevskaja sopkini tepinlər. Kavkaz taqlirini və ularda əcyp qalqan vulqan: Elbrus həm Kazbekni tepinlər.

Qandaq tyzlənliklər boludu?

Jərnin typ-tyz ystini tyzlən dəjdu. Tyzlənlər nəğanda pytynləj təkşi boludu. Ular adətə kicigirək kətyrəngylyklər, jaki dənələr bilən qaplanqan.

Tyzlənlər pəs və egiz boludu. Quruqluq ystinin egizligini okean ystidən əlcəjdu. Əğər tyzlən dəniz ystidən 200 m dən egiz bolmisa, uni pəs tyzlən dəjdu. Xəritələrdə pəstyzlənləni biznin bilginimizcə jeşil bojaq bilən bojaq kərsytylydu.

Jevropida, bək kən **Şərqij-Jevropa** tyzlyni bar, unın kəpirək qismi pəs tyzləndən ibarət. Unın qərbiy tərəpidə bolsa **Şimalij-Germanijə** həm **Fransijə** pəs tyzlini bar. Qərbiy Azijidə **Qərbiy-Sibir** pəstyizlini, unın cənubidə bolsa **Turan** pəstyizlini cəjlaşqan. Azijinin şərqij qismida bolsa **Xitaj** pəstyizlini cəjlaşqan. Şimalij Amerikida bək kən **Mississipi** pəstyizlini və cənubij Amerikida **Amazonka** pəstyizlini jatidu. Afrika həm Avstralijə kəpirək—kən pəstyizlənlərgə eə əməs.

Əğər tyzlən dəniz ystidən 200 m-dən egiz bolsa, u tyzlənni kətyrəngylyklər dəjdu. **Şərqij-Jevropa** tyzlinidə cəjlaşqan **Ottura-Russ** kətrəngylygi mana şundaq tyzlənlər. 500 m-dən kəpirək egizlikdiki bolqan tyzlənləni jəta taqlar dəjdu. Bək kən pəs taqlar Mərkəzij Azijidiki cəjlaşqan taql sirtliri arisida bar.

Vəzipə. SSSR nın fizik xəritisidə Şərqij-Jevropa tyzlinini və Qərbiy-Sibir pəstyizlinini tepinlər. Jerim şar xəritisidə bolsa Mərkəzij Azijinin jəta taqlirini tepinlər.

Jərnin tegidə qandaq bajliqlar jəşurunqan?

Jərnin tegidə adəm ycyn pajdiliq qezilmilər nuroqun. Adəm əzinin egilik işcanliqida taş, qum, lajdin pajdilinidu. Jərnin tegi uninqa meniral jeqış əşjasi—taşkəmyr və neft beridu. Şunın bilən billə adəm əzigə kerək bolqan metalların rudilirini tapidu.

Xəlq egiligidə pajdiliq qezilmilərdən təmyr rudisi, taşkəmyr, neft həm rənlik metallar, xususən mis alahidə əhmijətkə eə.

SSSR təmür rudisinin və neftinin zapası bojiçə dunjanın pytyn dölətliri arisida birinci orunni alidu, taşkömyrnin zapası bojiçə ikkinji orunni alidu.

Biznin sotsialistik məmlikəttə jər tegi özünün bək nurqun pəjdiliq qəzilmiliri bilən, pytyn xəlqqə tegişlik. Kapitalistlar dunjasidikidək ajrim kapitalistlarqə toğışlik əməs. Sotsialistik revolytsijinin 20 jilliqi icidə biz jər tegini planliq təşyryp, uninda tygyməslik bəjliqlarni actuq. Sovet hakimijiti pytyn xəlq pəjdisiqə ulardin plan bojiçə pəjdilinidu. Kapitalistlar dunjasida iş mundaq qojulmiqan. Kapitalizm dövridə planliq egilik boluşi mymkyn əməs. Jirtqic-kapitalistlar pəqətlə şundaq pəjdiliq qezilmilarqə intilidiki, ularni şləp ciqirişi ularqə toxtavsiz con pəjda kəltirydiqan bol-sun. Şunun ycyn xəlq egiligigə bək əhmijətlik bolup, lekin az pəjda kəltirydiqan pəjdiliq qezilmilar pytynləj pəjdilinilmajdu.

IV. OKEANLAR VƏ DENİZLƏR.

Denizlərin və quruqluqların bəlynəsi.

Jerim şar xəritəsinə qarışanlar dəniz quruq jərgə qariqanda jər jyzinin xelilə con qismini egiligənligigə silər onaj işinisilər. Dəniz jyzinin ysti jər şarida, pytyn quruqluq jər jyzidin yc həssə artuqluqini hesablap ciqarqan.

Dunjanın hər xil qit'əlidə dəniz bojliri birdək əməs. Jevropa dəniz bojlirini Afrika jəki Amerika dəniz bojliri bilən tənəştərgəndə Jevropa dəniz bojliri dunjanın başqa qit'əlidiki dəniz bojliriqə qariqanda kəpirək ağır — donaj, jəki, kəpirək kesilgənligini seziş onaj.

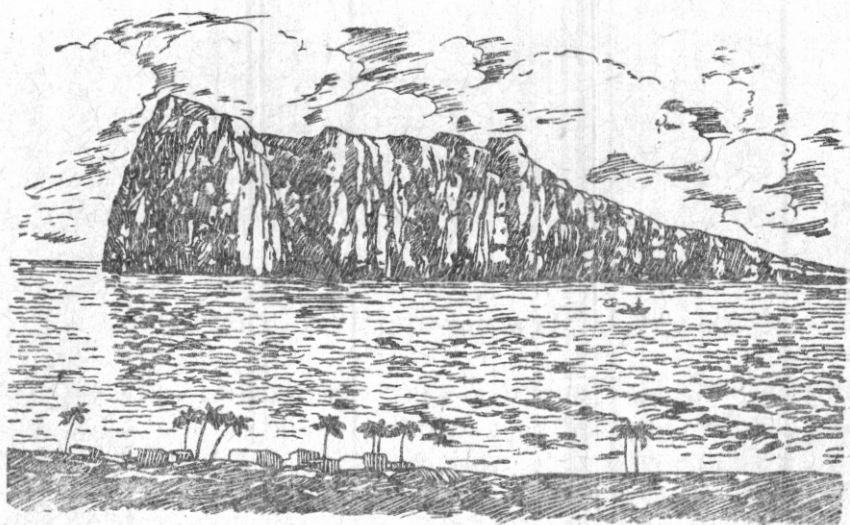
Əgər quruqluqın bir bəlygi dənizgə uşlunup kirsə, uni jerim aral dəjdu. Xususən Jevropa nurlun con jerim arallarqə egə. Şimalda **Skandinaviyə** jerim arili, cənubij — qərptə **Pirenej** jerim arili bar, cənuptə bolsa dəniz içigə **Apennin**, **Balkan** və **Qrim** jəki adəttiki ejtilişlərcə, **Qrim** jerim aralliri jerip kirgən. **Qrim** jerim arili şimalda matirik bilən tar jər tapı — **Perekop bojni** arqiliq tutuşudu. Bu çaj 1920 nci jili nojabrdə qəhriman Qizil Armiyə tərpidin vrangl aq frontini qistap yzgən və SSSR diki ən axırqı aq gvardiyə ugusini Qrimda joq qildi.

Azijenin ən con jerim aralliri: — Şimalij — Şərqə — bizgə qarışliq **Kamcatka**, cənuptə **Hindistan** və **Hindoxitaj** bar.

Tik qırqəqliq, pana bolup dənizgə jerip kirgən kicigirək jerim arallarni burun dəjdu.

Okeanların qisimliri dəniz və qoltuqlar təşkil qilip quruqluqqa jerip kiridu.

Jevropinin dənizliri: **Baltiq**, **Ottura jər**, **Qara**, **Azov**, dənizliri bolup, hesaplinidu. Amerika, Azijə və Jevropa arisida tutaş muz bilən qaplanqan degidək kən **Şimalij Muz** okeani çajlaşqan. SSSR nin şimalij bojlirida **Aq** dənizni təşkil qilidu. Bəzi vaqtlarda dənizlər okeandin pəqət tutaş arallar zənçiri bilən açılqan. Azijenin şərqij dəniz bojliri-

Rəs. 21. Gibraltar boquzu.

diki **Japon** denizi mana şundaq denizlərdin. Bu deniz Tec okeandin Japon aralliri bilən açıraloqan.

Baltiq denizi **Fin** qoltuqini təşkil qilidu. Unin arqiliq Leningrad deniz joli bilən cət məmlikətlərgə keliş-beriş qilidu. Kicigirək qoltuqlarni buxta dəjdu. Buxtiqa adəttə denizdin kyclyk dolqunlar kirməjdu. Və şunun ycyn bular deniz kemiliri ycyn onaj və tec turuşluq çaj bolup hesplinidu. Onajliq buxtilardin biri bolup, Qrim jerim ariliqa jerip kirgən Sevastopol buxtisi hesaplinidu. Jevropida con qoltuq bolup, Jevropa materiginin qərbij deniz bojliri bilən Pirenej jerim arili arisidiki **Biskaj** qoltuqi hesaplinidu. Azijidə con **Bengal** qoltuqi Hindistan jerim arili bilən Hindoxitaj arisida çajlaşqan. Şimalij Amerikanin çənubidə kən **Meksikan** qoltuqi bar.

Jevropinin çənubij — qərbij tygəncisidə Ottura jər denizi Atlantik okeani bilən qoşuludu. Bu qoşuluş Jevropini Afrikidin ajrip turudiqan tar deniz dərvasisidək kərynydu. Mundaq tar, denizlərni tutaşturudiqan ötyş çajlarni deniz boquzliri dəjdu. Ottura jər denizini Atlantik okeani bilən tutaşturudiqan boquzni **Gibraltar** boquzi dəjdu. Ottura jər denizi Qara deniz bilən ikki boquz arqiliq: **Dardanil** və **Bosfor** arqiliq tutuşudu, bularnin arisida kicigirək **Mərmər** denizi bar. Biznin kemiciligimiz ycyn Azijinin Şimalij deniz bojliri uzunliqi bojicə **Beringov** boquzinin con əhmi-

jiti bar. Bu boquz Azijə bilən Şimalij Amerika arisida çajlaşqan və ikki okeanni: Şimalij Muz həm Tec okeanni tutaşturudu.

Qandaq arallar boludu?

Deniz suliridin quruqluq pəqətlə con materiklar bolup ajrilip ciqmajdu, bəlki nurqun arallar bolupmu ajrilip ciqidu. Həmmə tərpidin su bilən oraloqan quruqluq bəlygigə aral dəjdu. Arallar materiklardin kicikligi bilən pərqlinidu. Ən kicik materik—Avstraliyə bolup,—ən con aral—**Grinlandijədin** yc jerim həssə con. Grinlandijə Şimalij Amerikanin şimalij tərpiyə çajlaşqan.

Materiklar con və kicik arallar bilən oraloqan. Jevropinin ən con arili—**Velikobritaniyə**, silər əndi bilisilər, unında Angliyə çajlaşqan.

Arallar köpirək gruppa bolup çajlışıdu. Azijə bilən Avstraliyə arisida **Zond** arallirinin gruppisi çajlaşqan. Azijinin şərqi bojlirida **Japon** aralliri bar.

Materiklardin tez suluq deniz bilən açraloqan, materiklarqə jeqin çajlaşqan arallarqə materiklik aralar dəjdu. U aralar arqisida deniz tyvi tik jantu bolup con deniz cunqurliqiqicə cysyp ketidu. Şundaq qilip bu arallar materiklar bilən bir fundamentta jatqandək boludu. Bular qacandu materiklar bilən tutaş bolqan. Quruqluqnin pəsirək qisimlirini deniznin syji asta-asta basqan jaki jujup kətkən. Xelila kətyrəngyrək qisimliri bolsa materiklik arallar kərynişidə saqlinip qalqan. Bu materiklik arallarnin tyzylyşliri; hajvanliri və əsymlykliri xoşna materikta qandaq bolsa şuninqa oxşaşla.

Ocuq okeanlarda cecilqan, materiklardin jiraq bolqan arallarmu bar. Bular köpirək okeanlar tegidə vulqanlardin hasil bolqan, ajrim taqlar kərynişidə denizlər tegidin kətyrylyp ciqidu. Mundaq arallarni okeanliq arallar dəp atajdu. Bularnin köpliri okeanlarni kesip ətşydiqan kemilər və hərbiy karabilliri ycyn toxtaş çaji (pristan), şunindək oveatsion baziliri bolup xizmət qilidu. Tec okeannin şimalij qismida, şimalij Amerika bilən Azijə arisidiki jolnin jerimida, 20° şimalij kənlük bilən 155° qərbij uzunluqta **Gavaj** aralliri bar. Ular AQS qə qarajdu və ularnin uruş və hava flutlirinin təcini pynktliridin biri bolup hesaplidu.

Okeanda egiz vulqanlıq arallardin başqa nurqun kicikkinə: deniz syji ysidin ararla kətyrylyp ciqidiqan arallar

Rəs. 22. Maçan arili.

tarqaloqan. Ular adətə halqa formisida bolup, bu halqinin icidə laguna dəp atilidiqan su boşluqi turudu. Bu arallarni maçan arallar dəjdu (rəs. 22). Ular kicikkinə deniz havanliri—maçanlarnin hakliq skeletlirinin bək nurqun toplunuşidin hasil bolqan. Maçanlar pəqət issiq deniz suliridila jaşalajdu; ular qozqalmajturup, turmuş kəcyrydu, su astida bək nurqun bolup orunluşudu. Ularnin ələşliri bilən öz skeletlirini qaldurudu. Bu skeletlar ystidə kejkinki boqumliri (nəsilliri) kəpyjydu. Şundaq qilip deniz tegidin okean ystigicə maçan imarətliri kətyrylyp ciqidu. Deniz suliri bolsa, hasil bolqan arallarqa hər xil əsymlyklərnin uruqlirini, şu çymlidin kokosliq palmilərnin janaqlirini kətyrydu. Bu uruqlar maçan arallirinin əsymlyklirinin başlanqucini beridu. Tec okeannin sansiz vulqanlıq və maçan aralliri kəpirək „Okeanijə“ degən umumij namoqa birlişidu.

Vəzipə. Jerim şar xəritisidə bu bəlymdə kərsytylgən arallarni tepinlər.

Okeanlar və denizlərnin jol alaquisidiki əhmijiti.

Həmmə okeanlar və denizlər pytyn bir su ysti bolup kərynydu. Bunin bilən jiraq məmlikətlərmu bir birsi bilən alaqa qilalajdu. Deniz arqiliq keliş-beriş qiliş transportnin ən ərzən tyri boludu; şunin ycyn deniz bojcə mallarnin nahajiti kəpisini və million jolavcilarni elip toşujdiqan kemilərnin çanlıq hərəkətliri bolup turudu.

Adəm denizlərnin jol alaqa təxlitidə bir jolila egilimidi. Kona zamanlarda adəmlər əzlirnin kicikkinə palaq kemilirdə deniz bojidin jiraqqa ketəlmətti. Ləkin egiliknin kyndin-

kyngə tərəqqij qilişi bilən məmlikətlər arisida soda əlaqliri kycəjdi. Adəmlər cən və məkkəm karəbllarni quruşqa ygəndi, və deniz jyzgyciliri ocuq okeanda jyzışkə başlidi.

Mana şundəq qilip, 1492 nci jili ispan səjahətcisi Kolumba tərpidin Amerika eciloqan edi. 1519—1522 nci jillirida bolsa biz əndi bilgəndək, Magellan jərni ajlinip ciqti. Vahalənkı denizni toluq egiləş XIX nci əsir başlirida, pəqət deniz kemilirini hərəkətkə kəltiryş ycyn par (ho) kycyni qollanqandin kejin boldi.

Imperialistik məmlikətliri dunja əhmijitigə egə bolqan deniz jolliri ystidə həkymdar boluş ycyn kyryşydu. Şunindək, Gibraltar boquzi arqiliq əhmijətlik deniz joli ətədu, bu jol arqiliq pytyn məmlikətlərnin deniz kemiliri bək çanlıq hərəkət qilip turudu. Mana bu boquz ystidin həkymdarlıq qiliş ycyn, Angliyə Jevropa deniz bojidiki egiz Gibraltar xadisini tatip aldi və unin ystigə kyclyk krepost (qorqam) qurdi (rəs. 21).

Xəritidə Azijə bilən Afrikini tutəşturudiqan **Suvejš** bojnini tapimiz. Bu bojun hazırqi vaqtda kolanqan: unin toqruşsi bojlap deniz suvejš kanali ətədu. Bu kanal Ottura jər denizini Qizil deniz bilən tutəşturudu. Qizil deniz bolsa Hindi okeaniqə ciqışqa jol beridu. Suvejš kanali Jevropidin Azijigə barqan jolni qisqartidu. Bu jol ilgiri pəqət Afrikini ajlinip baratdi, Kanal pytyn dunja məmlikətlirinin bolup hesaplanqan təqdirdima, həqiqəttə u, Anglijinin qolida turudu.

Japonijə Tec okean ystidə həkymdarlıq qilişqa tirişqanlıq səvəbidin, əzigə qarajdiqan Tec okean arallirini cinativatidu və öz flotini kycəjtyryşkə nahajiti cən pul xraçət qilivatidu. Amerika Qoşma Ştatlıri Tec okeanda öz jollirini, xusəsən Japonijədən saqlaş ycyn əzlrigə qarəşliq Gavaj arallirini məkkəmlidi. Şimalij Amerika bilən Çənubij Amerikanı tutəşturudiqan kanal qilip **Panama** bojnini kolidi. Bu kanal bilən ular Atlantik okeandin Tec okeanqə baridiqan jolni min kilometrə qisqartti. Bu jol ilgiri çənubij Amerikanı ajlinip baratti. Bu iş pəqətlə kemilər ycynla əhmijiti bar əməs; kanal arqiliq Amerika Qoşma Ştatlıri Tec okean həm Atlantik okeanlarda çajlaşqan uruş flotlirininu capsanlıq bilən birləştirələjdu.

Biznin sotsialistik Sojuz tartip elişliq məxsət qəstigə cysməjdu. Deniz ystidin qurallıq həkymdar boluşqa tiriş-

majdu. Biznin Sojuznin qəhriman Qizil Floti öz quvvitini pəqət sotsialistik vətinimizni qoqudaş ycynda kycəjtivatidu. Bunin bilən bir qatarda Sovet Sojuzi, təbiətni özigə bojsunduruş ycynda baturlarcə kyc berivatidu. Şimalij Muz okeanini, unin kemilər jyrydiqan jollirini, ygynyş ycynda SSSR dək mundaq nurqun kyc bərgənligini hec kim qiləqini joq. Şimalij Muz okeaninin oblastlirini təkşyrəş nətiçisidə və Qutup denizidə jyzyş texnikisinin tərəqqij qilişi səvəbidin Muz okeannin ilgiri berişqa mymkyn bolmiqan boşluqliri hazırqi vaqtda kemilər jyrydiqan boluvatidu. Padişa həkymiti vaqtda, kemilər toqri jyryş ycynda qijinliq sanalqan, biznin şimalij deniz boji bojlap hazırqi vaqtda jazliqi Atlantik okeandın Tec okeanqa və jenip kəjnigə karabllar jyzydu; ular Leningradni və biznin şimalij portlarni Vladivostok bilən tutaşturudu və ən qisqa jol bilən biznin jiraq şimalqa sotsialistik quruluş ycynda tavarlarni və materiallarni toşujdu.

Vəzipilər. 1. Paroxodda Ottura jər denizidin Hindi okeanqa en qisqa jol bilən qandaq ketiş kerək?

2. Jerim şar xaritisidə gradus tori arqiliq, Gavaj aralliri qəjərgə Şimalij Amerikiqimu jaki Azijəgimu jeqinliqini bəlgylənlər.

3. SSSR nin fizik xəritisidə Vladivostoktin Arxanglskqa şimalij deniz jolini qarap ciqınlər.

Denizlərnin cunqurliqi.

Okean va denizlərnin cunqurliqi hər xil. Materiklarnin bojlirida bir qancə on jaki jyz kilometrərqicə cunqur əməs deniz jejilqan. Bu jərdə deniz tegi asta-asta 150—200 metrliq cunqurluqqa cyşydu. Unındin kejin tik jar bolup cunqurluq cyşyş başlinidu, unındin kejin bək cunqurluq başlinidu. Okean tegi başqılərqa qariqanda təkşi, lekin bəzi bir çajlarda bək cunqurluqqa egə. Okeanlarnin otturcə cunqurliqi 3,8 *km*—qicə jetidu, Azijinin çənubij—şərqidə çajlaşqan Filippin arallirinin şərqij tərpidə bolsa, 10 *km*—din kəpyrək cunqurluqqa egə bolqan. Məsilən, deniz opqini sezilgən.

Deniz syjinin xusijətliri qandaq?

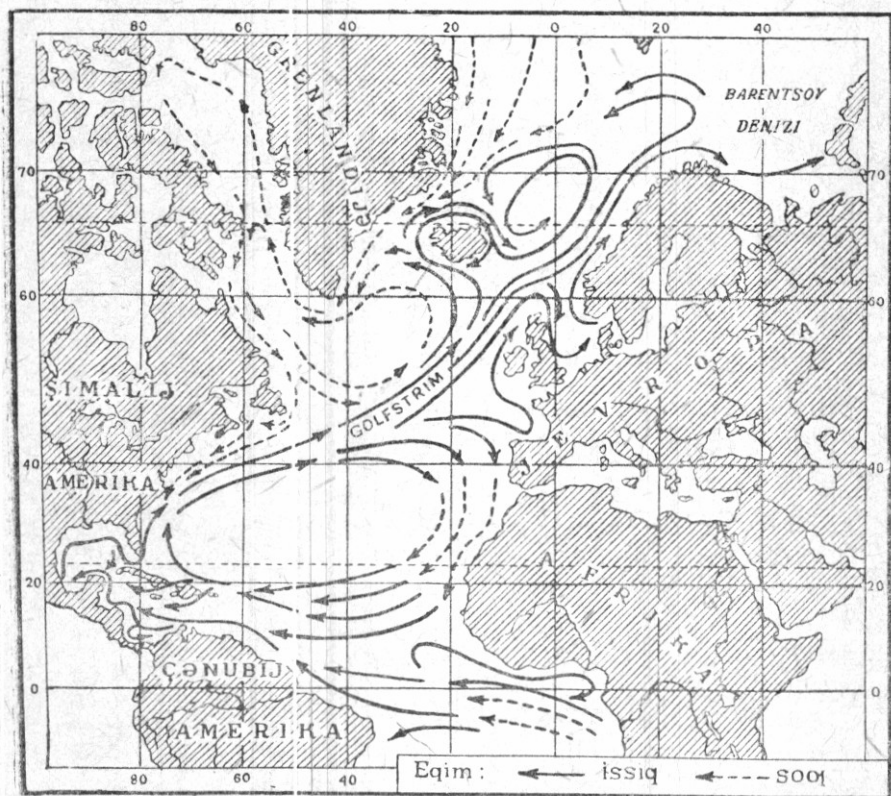
Deniz həm okeanlarnin suliri qeriq—tuzluq təmgə egə. Mundaq sunin hər bir 100 *kg*—da 3,5 *kg* tuz boludu. Şunun ycynda deniz syji eqim—tuzsiz suqa qariqanda eqirraq

və unında kemilər eqim sudikidək cunqur cökməydu. Con dərijalar qujuludıqan jepiq denizlərdə syji munindəkla tuzluq əməs. Fin qoltuqıda su pytynləj degidək tuzsiz.

Deniz syji dərja syjigə qariqanda syzyk. Su nurqun bolqan caqda, su hava rəngə jaki hətta kək rəndə boludu. Suda tuz qancə xəp bolsa, u şuncə kökyrək jaki syzygi-rək boludu. Okeanların bəzi bir qisimlirida suqa cökdyryl-gən byjymlər 60 m və unındımmu köpirək cunqurluqta kə-rinydu. Denizlərnin bojlirida duri nurqun bolqan sular ancila syzyk bolmajdu.

Deniz suliri qandaq hərəkət qilidu.

Deniz syji hec qacan degidək tec turmajdu. Şamal de-nizdə dolqunları kətyrydu. Ocuq okeanlarda dolqunlar bəzidə bək con əgizliklə jetidu. Dolqunlanqanda deniz

Rəs. 23. Atlantik okeanida deniz eqimliri.

syjinin pəqətlə juquridin pəskə tik (vertikal) təvrinişi bolup turudu.

Şamal hər dəjim bir tərəpkə (dəjimi şamallar) urup turan çajlarda okeannın suliri arisida kən eqimlar—deniz eqimliri hasil boludu. Con deniz eqimliri jyz və hətta min kilometr kənlikkə həm jyz metr cunqurluqqa egə. Eqimnin hasil boluşıqə deniz syjinin birdək zicliqqa egə bolmasliqimu təsir qilidu.

Deniz sulirinin teşişi həm kamijişi.

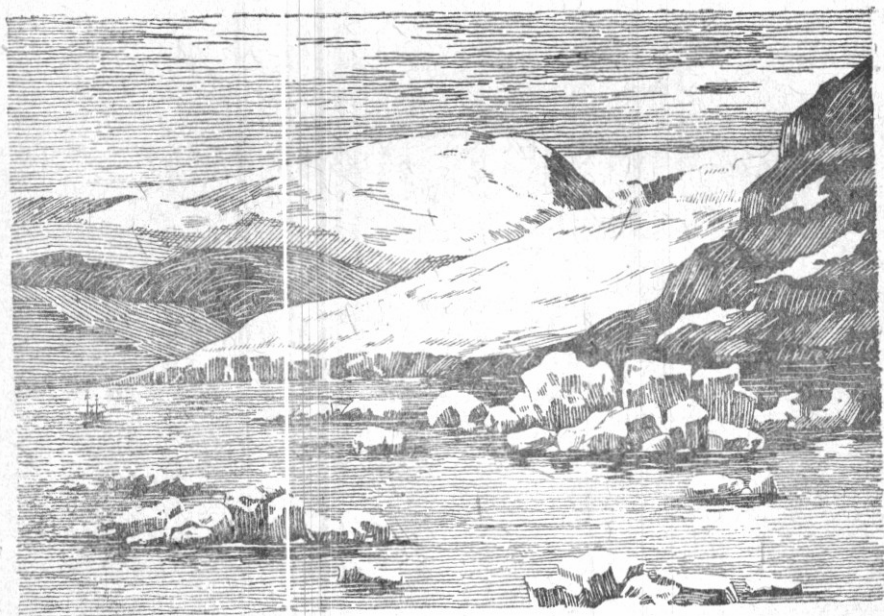
Kəpirək deniz həm okeanlarda su ysti sotkisiqə ikki qetim kətyrylydu və pəsijidu. Bu halni deniz bojlirida kəryşkə mymkyn. Bu hadisini teşiş və kamijiş dəjdu.

Biznin sojudza Şimalij Muz okeani, və deniz bojlirida Tec okean bojlirida su ysti teşiş və kamijiş vaqtlirida 4—5 m əzgyrydu, Velikobritaniyə arilinin xadətəşliq deniz bojlirida okean syji ystinin teşişi və azijişi 20 m—qa jetidu. Syji tez denizlərdə syji kamijiş vaqtlarda deniz tegi deniz bojlirida bir qanca kilometrəqicə ecilip qalidu. Teşiş bəzidə ocuq qujuş çajliri bolqan dərjalar bojlap bir qancə jiraqlıqlarqə kiridu. Su teşişlər kemicilik ycyn con əhmijiti bar, cynki su teşiş vaqtida denizlərnin və uninqə qujuludiqan dərjalarnin tez suluq deniz boji qisimliri suda cunqur cəkyp manidiqan deniz kemilirigə onajliq beridu.

Deniz muzi qandaq boludu?

Tuzluq su—30° qa jeqin temperaturida tonlajdu. Şunin səvəbidin Qutup denizlirinin ysti hətta jaz kynlirimu bək con muz dalaliri bilən qaplanqan. Muz deniz eqimliri və şamal bilən bir jərdin ikkinci jərgə qozoqulup turudu. Bu qozoquluştə jerilişlar hasil buludu. Jeriqlar bojlap, syrkylyş səvəbidin muz dalaliri ystigə sunqan muzlarnin toplimi jəki ejtilişcə toroslar dogilinidu. Bu dogilar bir qancə metr egizlikkə jetidu. Bular muzlar ystidə jyryşkə bək qijinliq kətyrydu.

Bunindin başqa, denizdə muz taqliri yzyp jyrydu. Bu muz taqlarnin su ystigə ciqip turqan qismi kəpirək 100 m larəqicə egizlikkə jetidu. Bu—tuzsiz muznin bir tutaş bək con paciliri. Ular, muzluqlar bilən qaplanqan çajlarnin (Gren-

Rəs. 24. Grellandijənin dəniz bojlirida muz taqlirinin hasil boluşi.

landijə, Antarktida və başqılar) dəniz bojlirida hasil boludu. Quruqluqtin muzluq dəniz icigə silçip cışyp, avval dəniz boji tegi bojlap hərəkət qilidu. Unindin kejin bək cunqurluqqa jetip, sunudu və bək con muzlar bolup, muz taqliri kərynyşidə okean ystigə ləjləp (muz sudin jenik) cıqıdu. Dəniz eqimliri qutup dənizliridin muz taqlirini jıra qənupekə eqitip ketidu. Çənupta ular adəttə can bilən oralqan halda jyzyp jyrydu. Şunin ycyn kemilərnin jyrişigə bək qorqunuşluq, cynki ular kemilər bilən ucırşup onaj uruşup ketişi mymkyn.

Dənizlərnin hajvanliri və əsymlykliri adəm ycyn qandaq əhmijiti bar?

Dənizlərdə hər xil hajvanlar və əsymlyklər jəşajdu. Dənizlərdə jəşiquci uşşaq hajvanlar və əsymlyklər, beliqlərə qə ozuq bolup xizmət qilidu. Bək nurə qun sandiki beliqlər adəmlərnin ozuqi ycyn tutuludu. Atlantik və Şimalij Muz okeanlirida treska həm seld beliqliri xusəsən sanaət əhmijitigə

egə. Azijinin şərqij deniz bojlirida bək nuroqun sanda ivas (şərq seldsi) beliqləri tutuludu. Bizniñ denizlər beliqlərə to-lumu baj. Deniz beliqlərini tutuşta dunjada biz birinci orun-larnin birsigə egimiz.

Denizlərdə, kit, morzi və tylenlərə oxşas, şunindək qimmətlk jirtqic həjvanlar jəsajdu. Ular maj və tərəberidu, bunıñdin başqa denizlərdə ozuqluqqa işlilidigan deniz rak-liri məsilən, krablar, şuningə oxşas sleznəklar, məsilən, ust-ritsilar tutuludu. Deniz su əsymlykliri jod ciqiriş ycyn və jər kyçəjtış ycyn xizmət qilidu. Xitajlar həm Japonlar „de-niz kapustisi“ dəjdigan su əsymlyklirini tamaqqa işlitidu.

V. DƏRJALAR HƏM KƏLLƏR.

Dərjalar. Dərja sistemisi dəp nimigə ejtimiz və dərja suni qəjərdin alidu?

Jevropida **Volga** ən con dərja bolup hesaplinidu. Uni xəritidə əgir — donaj siziq kərynyşidə kərsytylgən. Volga — Jevropida syji ən kəp və ən uzun hesaplinidu.

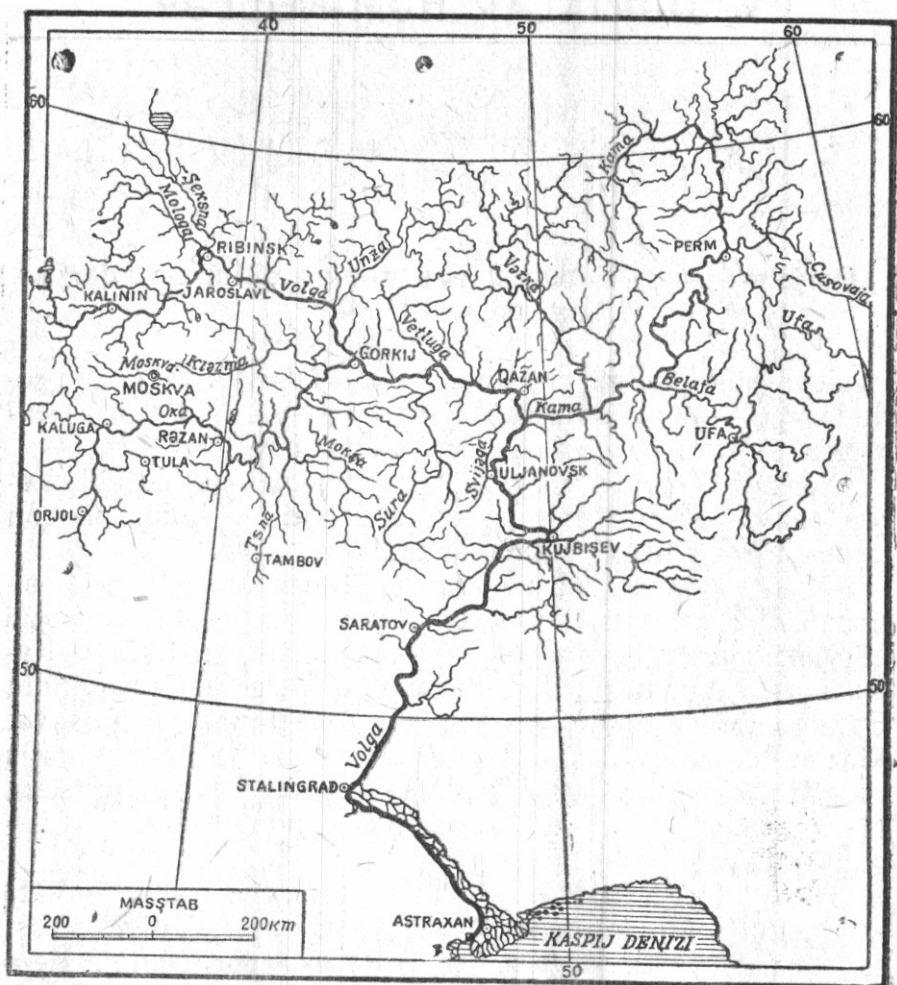
Xəritidə Volgiqa nurqun dərja və sular qujulqinini kəryp boludu — bular unin qujuş tarmaqliri. Volginin ən con tarmaqliri: — **Oka** və **Kama** dərjaliri.

Əgərdə jyzymiz bilən dərjanin eqişiqə qarap tursaq, birincidin on təririmizdə on qırqıqini, solda — sol qırqıqini kərymiz. Şunun ycyñ Oka dərjasi Volginin on tarmiqi, Kama bolsa sol tarmiqi bolup hesaplinidu. Volginin tarmaqlirinin Əzlrigə jənə alahidə tarmaqliri bar. Oka dərjasiqa **Moskva**, **Kləzma** və başqa dərjalar qujuludu. Mana bu həmmə dərja və sular torlirini Volga bilən billə alqanda Volga dərjasinin sistemisi dəjdu. Volga dərjasinin sistemisi qandaq tyzulginini qaranlar (rəs. 25).

Hər bir dərja əzlrinin həmmə tarmaqliri bilən birlikdə özünün dərja sistemisini təşkil qilidu. Jevropini Volgidin başqa təcəndiki con dərjalar suqurudu: **Dnepr**, **Dunaj**, **Rejn** dərjaliri. Aziyinin ən con dərjaliriqa: **Ob**, **Jenisej**, **Lena**, **Amur** dərjaliri kiridu. Afrikinin şimalij — şərqi qismi Nil dərjasi bilən suquruludu. Şimalij Amerikida **Mississipi** dərjasi ən con dərja, cənubij Amerikida — **Amazonka** dərjasi con dərja hesaplinidu.

Dərjalar kəllərdin, sazliqlardin, erip turoqan taq muzluqliridin və bulaqlardin başlinidu.

Jamqur bolup cyşkən, jaki erivatqan qar syjının bir qismi hoqa (parqa) ajlinip havaqa kətyrylydu, bir qismi eriq-lar bilən kəllərgə, sazliqlarqa və dərjalarqa eqip cyşydu, bir qismi bolsa jərgə sinip ketidu. Bu jərgə singən su qəjərdidu və qanciliktu cunqu-luqta suni az ətkyzydiqan qatlam, məsi-

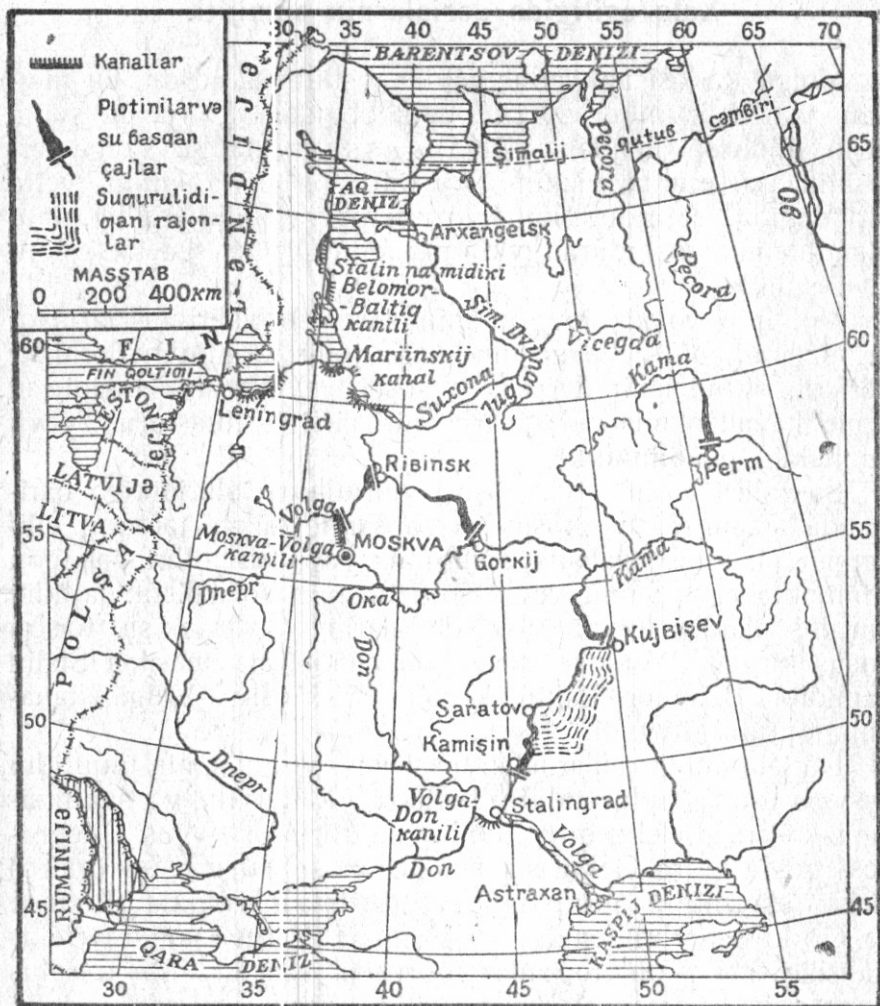

Rəs. 25. Volga dərjasının sistemi.

lən, laj qatlimi bilən ucursudu, bu halda su bu qatlam ystidə toxtap qalidu və jər asti bilən bu qatlam qajaqqa qinqajqan bolsa şu tərəpkə qarap aqidu. Əgər bu qatlam qəjərdə bol-musun birər çajda məsilən jər janbaqrıda jər ystigə ciqidu. Jər ystigə ciqqan sular jər ystidə eqip, bulaqlar hasil qilidu.

Bunindin kəryimizki, dərjalar havadin cyşkən nəmlik bilən başlinidikən.

Bu nəmlikni okeandin quruqluqqa ho və bulutlar kəry-nyšidə kəltirylydu.

Rəs. 26. Dərja bassejnl.

Şundaq qilip, deniz dərjalarnı tojdurudu, dərjalar bolsa öz syjini jənə qajt din denizgə beridu.

Vəzipilər. 1. SSSR nın fizik xəritisidə bu bəlymdə, sanap etyl-gən dərjalarnı kersytnlar.

2. Volga dərjasi qəjərgə qujuludu?

3. Moskva — dərjasi qandaq dərja sistemisiqə qoşuludu?

Xəlq egiligidə dərjalarnin əhmijiti.

Volga dərjasi bək con məjdan ystidin su jiqidu, bu məjdan ysti 1,5 mln. kv. km tən degidək. Dərja öz syjini jiqip alidiqan məjdan ystigə bassejn dəjdu. Volga dərjasinin bassejnida biznin Sojuznin pytyn xəlqinin yctin biri degidək jəşajdu. Sojuzimiznin pytyn jolliri arqiliq umumən həmmə toşujdiqan jyklərnin jerimi Volga sistemisi boji-cə toşuludu.

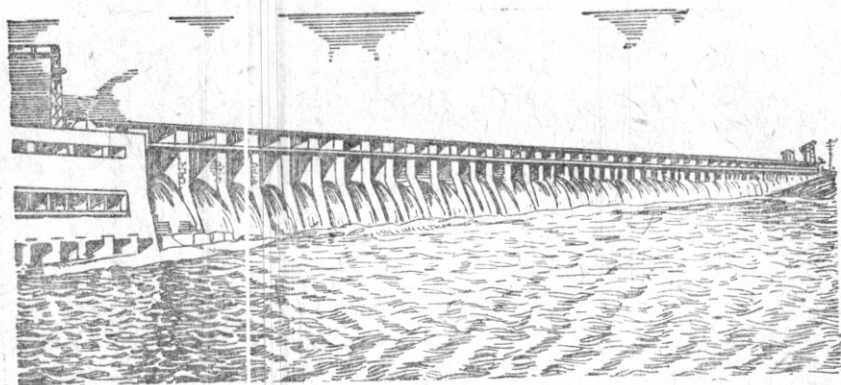
Volginin və biznin Sojuznin başqa dərjalirinin tarmaqliri öz-ara jeqin kelip qoşuludu. Su jolliri arqiliq jyklərnin bir dərjadin ikkinci bir dərjaqə toşuşqə mymkynlyk beridiqan synij kanallar bilən dərjalarni bir birsigə tutaşturuş ycyin bu haldin pajdilini.

Su jolliri arqiliq jyk toşuş, quruqluq jolliridikigə qariqanda ərzənrək. Jyk toşuş işi capsanlıq bilən tərəqqij qilivatqan biznin sotsialistik egiligimiz ycyin su jolliri bək con əhmijətkə egə. Şünün ycyin Sojuzimiznin sotsialistik qajtidin quruluş planiqə pytyn con dərjalarni yzlyksyz su toriqə qoşuş kirgən. Mundaq bək con çabduşlar, məsilən Stalin namidiki Belomor-Baltiq kanali və Moskva-Volga kanalinin quruluşi tygydi.

Dərjalarnin toqanlar bilən tosalqan suliri, u sunin juquridin cyşys vaqtida su turbinlirini hərəkətkə kəltirydu və şünün bilən billə ərzən elektr quvvitini beridu. Biz Volxovges, Dneproges (ges — gidro elektr stansijə degən səz) degən su (gidro) elektr stansilirini qurup bolduq. Hazir biz volgida (Ribinsk və Gorkij şəhərliri jenida) və Kamada (Perma jenida) elektr stansiliq bək con toqanlar quruşqə kiriştuq. Bu quruluş bizgə pəqətlə ərzən elektr quvvitini beriplə qalmajdu, bəki bu dərjalarninmu kəmə jyrys jolliri qilip jaxşilajdu.

Biznin dərjalarnin qurqaqciliq bolup turujdiqan oblastlarda ynymlyk jərlərnin suquruş ycyinmu əhmijiti bar. Adəmlər uzaqtin beri, xususən qurqaqciliq rajonlarda, bunun ycyin dərja suliridin pajdilanqan.

Ən axirida, adəmlərgə ozuq bolup xizmət qilidiqan beliqlərnin hər janza çinisliri dərjalarda jəşajdu. Bu məsilidə Kaspij və Azov denizlirigə qujulujdiqan dərjalar — Ural, Volga, Donlar — alahidə əhmijətkə egə. Biz egilikni toqri jol bilən elip barqanda biznin dərja beliq bajliqlirini nuroqun həssə kəpəjtyrələjmiz. Hazirqi vaqтта əjnə şününqə tirişimiz.

Rəs. 2'. Dneprogesin tuquni (plotina).

Vəzirlər. 1. 26 nci rəsimdə və SSSR nin fizik xəritisi boyca: a) Aq denizdin Batıq denizinin Fin qoltuqıqı; b) Aq denizdin Kaspıy denizigə; v) Fin qoltuqidin Kaspıy denizigə qajı dərjalar, köllər və kanallar arqılıq su jolliri bilən meniş mymkynligini qaran-lar.

2. SSSR fizik xəritisidə bu bələmdə ejtip ətılğən Sibirnin və Jırağ Şərqnin ən con kema jyrydiqan dərjalirini tepinlar. Ular qə-jərgə qujuludu.

3. Fizik xəritidə Volxovges, və Dneprogesni tepinlar.

4. SSSR nin pajtəxti — Moskva qajı dərjanın bassejnida turudu?

Köllər.

Biznin köllər kema jyryş və beliq egiligi ycyn köp əhmi-jətkə egə. Biznin Sojuz köllərgə tolumu baj. Bularnın bəzi-liri bək con. Məsılən, tuzluq suqa egə bolqan **Kaspıy** və **Aral** kölliri şuncilik conikin, hətta ularni adəttə denizlər dəp atajdu. Bulardin biz bək nuroqun sanda beliqlərnı tutumiz. Kaspıy denizidə, şunindəkla biz tutudiqan, tylenlar jaşajdu. Aral kəlidin Şərqətərək con **Balxaş** kəli çajlaşqan.

Sojuznin şimaldiki bək con məjdani **Onega** və **Ladoga** köllirigə egə.

Şimalij Sibirdə dunjada ən cunqur **Bajkal** kəli bar. Unin cunqurliqi 1,5 km din, köp.

Köllər tuzsiz və tuzluq boludu. Bəzi bir tuzluq köllərdin biz ularnin tegidə cəkyp qalqan tuzlarnı ciqirimiz (misali, Volginin sol bojlir diki — Baskuncaq və Elton kölliri).

Vəzirlər. SSSR nin fizik xəritisidə bu bələmdə ejtip ətəkən kə-lərnı tepinlar.

VI. KLIMAT.

Hava həm klimat.

Bizgə hər dəfə hava bilən hesablaşıp jyrp, unıqca zən selip turuşimizqə toqri kelidu, cynki bəzidə qurqacqılıq teriloqlarnı qurutuvetidu, başqa vaqtlarda bolsa jamoqluq hava hosulni jiqişqa kaşila qilidu. Hava aviatsijidə, deniz və hətta dərja kəmə jyryşidə con əhmijətkə egə.

Havani ygynyşni meteorologik stansilirida elip baridu; u stansida hər kyni (bir sutkida bir nəccə mərtibə) hava ystidə: temperatora və hava besimi, şamalnın jənylişi həm kyçi, asmannın bulutluğu, tuman, cüşkən jamoqların jəki qarların sanını və şunıqca oxşaşlar ystidə eni pajaşlar elip berilidu. Meteorologik stansilər şəhərlərdə həm jezilərdə, təcrübə stansilirida, nurlun sovxozlarda, jiraq şimal arallirida, taqlar təpiliridə hətta şimali qutuptiki muzluqlarda boludu. Həmmə stansilərdə hava ystidiki pajaş və ygynyşlər hava bilimini beridu və unın qandaq boluşını aldinla ejtişkə mımkyınlıq beridu. Havani ygynyş bilən meteorologijə dəp atilidiqan ilim məşqul boludu.

Kyn nurları havanı issitməstən, hava arqılıq ətəydu, ləkin bu nurlar jər ystini issitidu. Jərdin bolsa təvəndin havamı issinidu. Şunın ycın bək egizlikdə hər dəfə qattıq soq bilinidu; şunın ycınmu egiz taqlar jəzliqımı və qışliqımı mənqylyk qarlar bilən qaplanqan. Jərdin tyrlıq çajlirida temperatora birdək əməs. Şunın ycın havanın birdək əməs besimi hasil boludu (issiq hava soq havaya qariqanda jəngirək), bunın səvəbidin bolsa hava hərəkiti — şamal kelip cıqıdu. Havanın con besimi bar oblastlardiki hava, qəjərdə besimi az bolqan oblastqa hərəkət qilidu. Besimnin pərqi qancə kəp bolsa, şuncə şamal kyçiyirək.

Jamqur jəki qarlar buluttin jəqıdu. Bu bulutlar mundaq hasil boludu: Okean, deniz və quruqluqlar ystidin su hoqa ajlinip kətyrylydu. Su parlırı juquriqə kətyrylydu və egizlikteki soq havada jənə qajtidin su tamcisiqə jəki kicikki-

nə muz kristalliriqqa ajlinidu. Mundaq tamcudin və muz kristalliridin bulutlar təşkil boludu. Su tamcisi və uşşaq muzlar can halida bolup, havada ular ucup jyrydu, amma ular bir birsi bilən qoşulup con tamcılar və muzlarqqa ajlanqanda jamqur jaki qar kərynyşyde jərgə cyşyşydu.

Nurqun jillar davamida həmmə vaqt bir çajnin havalirini pajqaş bilən biz havalarda bəlgylək dajimliqni sezimiz: məsilən, bizdə qış kynliri, jaz kynliri adəttə temperatura qandaq boludu, qajsi ajlarda nurqun jamqurlar jaqidu və başqılarni biz bilimiz. Adəttə jil davamida təkrarlanqan hava almişini klimat dəjdu.

Vəzipilər. 1. Tynygynki kynniñ havasini jezip səzləp berinlər (temperaturişi, buludliqi qandaq edi, jamqur jaki qar jaqqanmidi, şamalniñ çənylyşi qajaqqa və kyçi qandaq edi).

2. Bizniñ çajlarda ən qattiq soq, ən qattiq issiq qajsi ajlarda boludu.

Hava və klimatniñ xəlq egiligi ycyn əhmijiti.

Klimatniñ egilik ycyn bək con əhmijiti bar. Hər bir əsymlyk, məsilən, pəqətlə bəlgylək klimat şaraitlirida jəşəljədu: əsymlyklər bəlgylək ölcəmdə issiqlik və nəmlik tələp qilidu. Pəqətlə, şajniñ klimitiqə ygynyşkən əsymlyklərnikiş və teriş mymkyn. Hava və klimatni biliş pəqətlə jeza egiligidila əməs əəlki xususən aviatsijidimu əhmijətlik.

Havada hava joli alaqliri selinqan və başqa dələtlər arisida, hava jolliriniñ uzunliqi bojcə birinci orunlardin biri Sovet Sojuziqə tegişlik. Hava jolliri Moskvani Sojuzniñ hər xir oblastliri və şəhərliri bilən və başqa məmlikətlər bilən tutaşturudu.

Şamalnimu iş ycyn pajdilinişqa boludu. Şamal denizdə jəlkən kemilirini hərəkətkə kəltirydu, quruqluqta bolsa, — şamal tygmənliriniñ qanatlirini hərəkətkə kəltirydu. Bizniñ Qrimda Qara deniz bojida, şamal kyçi bilən xelila quvvətlik elektr stansijisi işləvatidu.

Klimatniñ zijanliq təsiri bilən kyərəş.

Juqurida səzləp ətkəndək, Sovet Sojuzida bəzidə terilqularni qurutup etidiqan qurqaqciliq boludiqan oblastlar bar. Məsilən, 1921 nci jili və unindinmu ilgirirək — 1911 nci jili, 1891 nci jili, Povolze (Volga boji) da qurqaqciliq-

lar dıxanlarqə bək jaman acarcılıq kəltırdı. Kapitalistik egı-lıgı təbiət bilən planlıq kырəş elip berısqə kyəsizlik qılıdu. Rossijdə padşə həkymiti pəqətlə kырışışkə mymkynlyk tapalmıdı əməs, bəlki Povolzediki qurqəqcılıq bilən kырışış-kə xalimidi. Poplar bolsa, hava əzgyryşlirini kəltıryp ciqı-rıdıqan səvəplərnı cışənməjdıqan əhalinin kən xəlqliri ari-sida, padışə həkymitini qoqqdap — jələp turqan qaranquci-liqtin pəjdiliniştı. Poplar, dıxanlarnı mundaq dəp qoqattı: bəcəjki qurqəqcılıq, jəki adəttin təşqiri jamqurlarnı ularnı gınahlırı və rohanılıq həm cirko toqruluq qəmlirinin kam-cılıqı ycyn xudanın əvətkən çazaliri degən səzlər bilən qo-qatqan. Qurqəqcılıq jəki jamqurlarnı toxtutuş toqruluq xu-daqa ibadət qiliş ycyn dəp poplar kəmbəqəl xəlqlərdin ular-nın axırqı temim qanliriqicə siqip elişti.

Sovet həkymiti klimatnı zıjanlıq təsirigə qarşı kən və degəndək kырəş aştı. Hazırqı vaqıtta Povolzjenin kicik dər-jalirini tuqanlar bilən tosimaqta əzgallarda ətijaz sulirini toxtitudu, bu tosuq syji bilən quruq dələlarnı suquruvatıdu. Volgida tuqan və elektrstansijə selinmaqci. Elektr quvviti etiz-liqlərqə suni ciqarmaqci, manə şundaq qilip Povolzjeda bolup turudıqan qurqəqcılıqnın həlakətlik təsiri pytynləj tygəjdu.

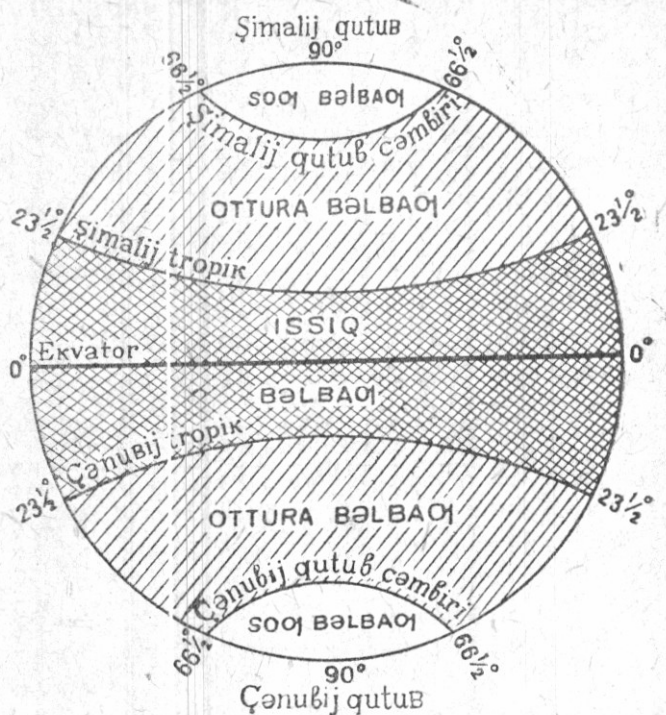
Sovet Ottura-Azıjisinin quruq jərlirini suquruştımu iş bək kən qojulqan. Jər pacilirini kicik erıqlar arqiliq il-gərki suquruş usuli orniqə cən tuqanlar və kanallar qurul-qan. Nəticidə ynımsız cəllər su icip və paxta dələliriqə ajlanmaqta.

Başqə çajlarda sazliqni qurutuş və ularnı ot-cəplyk həm teriloqu jərlirigə ajlanduruş bojicə iş elip ketip barmaq-ta. Bularnın həmmisi klimat əzinimu əzgərtıdu, quruq çaj-larda uni xelilə nəmliqirək, nəmlik çajlarda bolsa, uni xelilə quruqıraq qilıdu.

Jər şarının issiqliq bəlbəqlərqə bəlynışi.

Kynni ajlinip jyrgən jər şarının ysti jilnı hər xil pəsıl-liridə bir qelipta təkşi issinmajdıqinini biz juqurida səzləp ətkən edyk. İjunda kynnin tik cışkən nurliri şimalij jerim şariqə cısydu, dekabr ejida — çənubij jerim şariqə cısydu. Şunin ycyn jilnı pəsillirimu bu jerim şarlarda bir vaqıtta kəlməjdu: bizdə, şimalij jerim şarda, ijun ejida jaz boludu, çənubij jerim şarda bolsa, — qış boludu. Tətyricə dekabrda bizdə qış, çənubij jerim şarda bolsa — jaz boludu.

Kyn upuq ystidə qancə egiz tursa, şuncə u kyclygrək qizitidu. Kynnin ən issiq nurliri pəqət kyn baş ystidə tur-
 qan vaqttıla boludu. Biznin çajlarda kyn hec qacan mun-
 daq halda bolmajdu. Pəqət ekvatorada və unin jenida kyn

Rəs. 28. Jərşərinin klimat bəlbəqliri.

toqri baş ystidə turudu. Ujərdə xusəsən kynnin nuri kyc-
 lyk qizitidu, ujərdə temperatura juquri kətyrylydu. Bu çaj-
 larda cys vaqtidiki kyn hər dajim upuq ystidə egiz turudu
 və issiq havalar pytyn jil bojicə davam qilidu, temperaturi-
 nin bilingidək özgyryşi bolmajdu. Bu jərdə jərnin issiq
 jaki tropik bəlbəqi çajlaşqan. Şimaldin və çənuptin unin
 cegariliri bolup $23\frac{1}{2}^\circ$ şimalij və çənubij kənlilik paralleli xiz-
 mət qilidu, bu jərnə tropik dəjdu.

Issiq bəlbəqinin şimalij və çənubij tərəpliridə kyn hec
 qacan baş ystidə tik turmajdu, şunun bilən billə unin upuq
 ystidiki egizligi qışliqi və jazliqi birdək əməs. Şunun ycyn
 bu jərdə temperatura, issiq bəlbəqdikigə oxşas issiq əməs
 və u temperatura jil pəsillirigə qarap özgyrydu. Bu — jərnin

ikki ottura (issiqmu əməs, soqmu əməs) bəlbeqi, Şimalij tropiknin şimalij tərəpidə—şimalij ottura bəlbeqi çajlaşqan; cənubij tropiknin cənubij tərəpidə—cənubij ottura bəlbaql çajlaşqan. Bu bəlbaqlar issiq bəlbaqların iki tərəpi arqiliq tropiklərdin qutup cəmbərlirigicə jejiləqan. Bu bəlbaqlar $66\frac{1}{2}^{\circ}$ şimalij və cənubij kənləktə çajlaşqan.

Jər şarinin ən şimalij və cənubij oblastlirida, qutup cəmbərliri bilən cəqariləngən qutubida iki soql jəki qutuplar bəlbeqi bar, bu bəlbaqlarni—cənubij və şimalij bəlbaqlar dəjdu. Bu jərdə kyn upuql ystigə hec qacən egiz kətyrylməjdu. Unin nurliri jərnə kyçlyk qizitalmajdu. Bu jərdə jazliqimu təvən temperatura boludu. Şimalij Muz okeani jil boji muz bilən qaplanqan, cənubij qutupnin—Antarktidinin—jərlirimu şundəql hər dəjim qelin muz jepincisi bilən qaplanqan. Qutup məmləkətliridə kynnin turuş əhvalinin əzgyçiligi təvəndikicə: bu jərdə jaz əjlirinin davamidə bir qancə vaqlarəqicə upuql əqisiqlə pytynləj oltamajdu, şunin bilən billə həmmə vaql—həm kyndyzi həm keçisi—joruql bərip turudu. Amma ləkin qış əjliridə bir qancə vaqlarəqicə pytynləj kyn ciqmajdu, bundəql vaqlarda qutup keçiliri başlinidu. Qutup cəmbiridə kyn oltamajdiqləqan vaqlarda pəqətlə birlə jaz sutkiliri kyn ciqmajdiqləqan vaqlarda pəqət birlə qış sutkiliri boludu. Qutublarda bolsa jərim jil kyndyzi, jərim jil qutup keçiliri davam qilidu.

Vəzipilər. 1. Jərim şar xəritisidə və globusta tropiklarni və qutup cəmbərlirini kərsytnlər.

2. Dunja qit'əlrinin hər birsi qandəql klimat bəlbaqlarda çajlaşqan?

3. SSSR—qandəql klimat bəlbeqidə çajlaşqan?

Deniz klimiti bilən kontinental klimat.

Deniz klimatqlə bəkl cən təsir qilidu.

Su bilən jər kyn nurliri arqiliql bərdəkl issimajdu həm bərdəkl sovumajdu. Dərjə bojidiki qumlar kyn nurliri astida qandəql qiziqinini biz bilimiz, su bolsa bu vaqlta soql bojiqlə qalidu: tətyricə kəçqurunliql, kyn patqandin kejin, qum cəpşən sovuşqlə başləjdu, su bolsa issiq—iliman bojiqlə qalidu. Şunin ycyn okean ystidiki hava quruql jər ystidikigə qariqləqanda jazliql soqlraq, qışliqlə bolsa issiqraq boludu.

Okean jənida çajlaşqan çajlardiki klimat, salqinraq jəzi və ilimanraq qışi bilən pərqlinidu: mundaql klimatni deniz

klimiti dəjdu. Tətyrsicə, materik otturlirida çajlaşqan çajlarda denizdin jırağ bolup, jazliqi bək issiq, qışı bolsa bək soq boludu: mundaq klimatni materik jaki kontinentalliq¹ klimat dəjdu.

Deniz klimiti kontinental klimitidin con nəmlikligi bilən mu pərqlinidu: jeqin okeandin nurqun hoqa ajlanqan sularni kəltirydu, nurqun qar — jamqurlar jaqidu. Kontinental klimat bolsa deniz klimatiqa qariqanda quruq boludu.

SSSR Atlantik okeanidin bək jıraqta çajlaşqan, Tec okeandin bolsa taqlar bilən tosulup cegarılanqan. Şimalij Muz okeani əzinin mızliri bilən bək az par berip, SSSR nin klimitini jumşitalmajdu. SSSR klimiti — kontinentalliq; biznin qışqi soqlarni həm issiq jaz kynlirini biz bilimiz. Tətyrsicə, Jevropinin qər p tərpidiki arallarda orunlaşqan Angliyə — Deniz klim tiqa egə: Bu jərdə jaz nəmrək, salqiniraq və pəqətlə bir az soqlar bolup turudiqan jamquluq ilman qış bolup turudu.

Deniz eqimliri və ularnin klimatqa təsirli ri.

Okeannin nurqun çajlirida sunin kyclyk eqimliri bilən hərəkət qiləanliqini əndi silər bilisilər. Bu eqimlarnin birsi ekvatordeki issiq bəlbəqdin ottura bəlbəqqa və soq bəlbəqlərqa qarap aqidu. Bular — issiq eqimlar. Ular issiq suni əpkelip, jenidin ətkən quruqluq jərlirini issitidu. Məsilən, Atlantik okeanida ekvatorin **Golfstrim** issiq eqimi başlinidu: bu eqim Amerikanin deniz bojliridin jıraqlışip, Atlantik okeanini kesip ətydu və Jevropinin qərbij həm şimalij deniz bojliri bojlap ətyp ketidu. Golfstrim eqimi jardimi bilən qərbij Jevropinin klimiti, soq eqim bilən jujup — turudiqan Şimalij Amerikanin şərqij qisimliriqa qariqanda xelilə issiqiraq (23 nci rəs. qara).

Soq eqimlar soq qutup denizliridin eqip kelidu, ular əzliri bilən soq suni kəltirydu. Bu eqimlar bilən birliktə qutup çajliridin kəpirək yzyp jyrydiqan bək con muz taqliri eqip kelip xeli ickirlərgə kirip ketidu.

Vəzipilər. 1. Xəritədə (23 nci rəs. qara) bu eqimlarni tepip, Atlantik okeaninin issiq həm soq eqimliri — qəjərdin eqip ətyşini səzləp berinlər.

2. Jerim şar xəritisidə Golfstrim eqiminin çənylyş tərini kərsytnlər.

¹ Kontinet — materik sözidin elinqan.

Klimat çajnin egizligigə baqlıq boluşı.

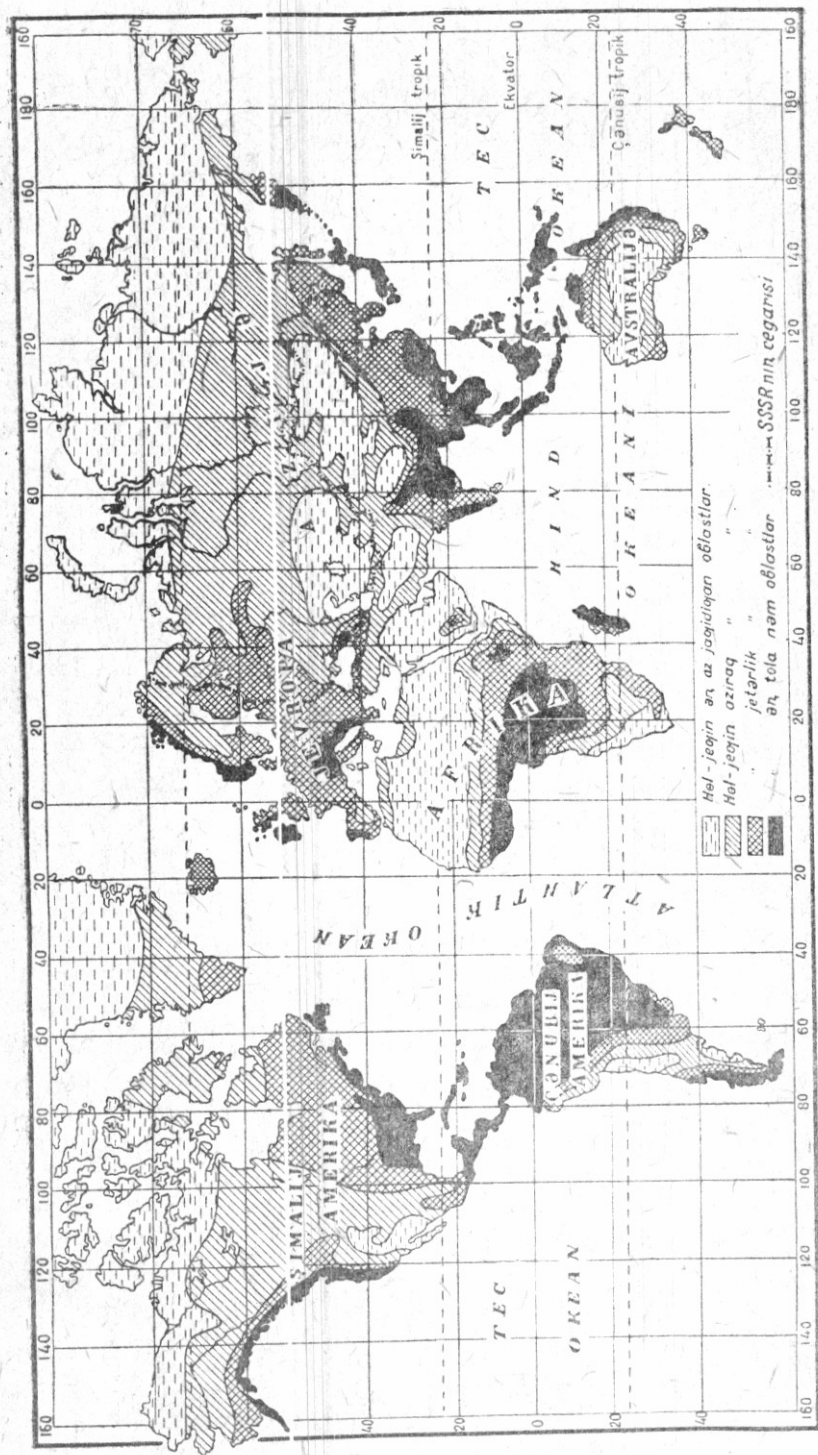
Çaj deniz syji ystidin qanca egiz orunlaşqan bolsa, unin klimitu şuncə soquraq boludu. Egiz taqlarda hətta issiq bəl-baqlardimu mənğylyk qarlar jatidu. Sovet Sojuzinin Afqanstan həm Xitaj bilən bolqan cegarısında, Taçikstan SSRda, taq məmlikiti **Pamir** orunlaşqan. Unin jota taqlirinin egizligi — deniz ystidin 4000 *m*- qicə egiz, jota taqlarnin ystidə bolsa egiz taqlar kətyrylydu. Pamir SSSR nin çənubidə, 38° şimalij kənlikdə jatidu; ləkin, şundaq bolsumu buniqə qarimastin, Pamirnin qışliri şimaldikigə oxşas bək qattiq. 50°- qicə soq boludu. Jaz kyninin nurliri issiq ləkin issiqan jər, issiqni az tutup qalalajdiqan şalan taq havasinin syzykligigə baqlıq, jərmu capsan sovup ketidu; u jərgə jəqin tegip turqan havamu sovup ketidu: şunun ycyn, adətə, bu jərdə jaz kecilirinin temperaturisi 0° — din təvəngə cəşydu.

Taq sirtlirinin klimatqa təsirliri.

Egiz taq sirtliri klimatqa cən təsir qilidu. Taqlar egiz bolup kətyrylydu, bu taqlarnin hər ikki janbaqliririda bək hər xil klimatliq oblastlar boluşı mymkyn.

Əgər taq sirti deniz bojliri bojlap sozulqan bolsa, u taq sirti denizdin şamal kətyryvatqan nəmlikni tutup qalidu. Taqlarnin denizdə qarap turqan pəqət birlə janbaqlirigə jamqurlar jaqidu, ikkinci janbaqliririnin klimiti bolsa xelilə quruqraq boludu. Məsilən, bizdə, Kavkazda Sovet Sojuzinin ən nəmlik, ən jamqur nurqun jaqidigən oblasti çajlaşqan. Bu oblast Zakavkazda Qara deniz bojlirida orunlaşqan. Qara denizdin ciqqan qərbij şamallar bu oblastqa nurqun nəmlik kətyrydu, taqlar bolsa u nəmlikni tutup qalidu. Əjnə şu nəmlik Kavkaznin qərbij qismida qattiq jamqur bolup jaqidu. Ləkin Kavkaznin şərqij qismi quruq klimatliq boluşı bilən pərqlinidu: bu jərlərdə jamqurlar qərpitkigə qariqanda 10—12 həssə kam jaqidu.

Qərpitin şərqqə sozulidigən taq sirtliri öz janbaqliririda — şimalij həm çənubij — janbaqliririda klimat pərqlirini hasil qilidu. Taqnin bir janbaqlirida klimat başqa janbaqlirigə qariqanda soquraq, cynki taq arqiliq soq şamallar etəlməjdü: Qara deniznin şimalida Qrim jərim arili kətyrylgən. Unin çənubij bojini bojlap egiz əməs Qrim taqliri sozulqan. Bu

Rəs. 29. Höl jeqinin dünya xəritəsi.

taqların çənup tərəpidə bir qanca kilometr kənlikkə egə bolqan tar jər tapi bar; bu tap, „Qrimnin çənubij deniz boji“ dəp atilidiqan jər ekənligini biz bilimiz.

Bu jərdə klimat issip — həttə dekabr ejidimu issiq havalar bolup turudu. Pəqətlə anda-sanda bir az soqlar boludu, qar joq, nürqun dərəxlər pytyn qışıcə jeşil jopumaqlar bilən qaplanqan.

Şu vaqtın xuddi əzidə 20—30 *km* — jiraqlıqtiki pəqətlə taqnın şimalij janbaqrıda — qattiq soqluq boran və Şurqanlıq appaq qış həkym syrydu.

Jər şarida həl — jeqinnin tarqilişi.

Jər şarinin hər xil qisimlirida hər xil əlcəmdə həl-jeqin boludu. Həl-jeqinların həmmidin köprək cysyidiqan çaji tropik bəlbəqda bu jərdə temperatura bək juquri, sunin hoqa ajlinişi bək kyçlyk və jamqurlar nürqun jaqıdu. Tropik bəlbəqinin bəzi bir çajlirida jamqurlar pytyn jil boji jaqıdu; bəzi bir çajlirida jilnin jamqurluq vaqtli quruq vaqtlar bilən almişip turudu; şundaq qilip, bu jərdə jilnin pəsilliri özgyryp turudu, ləkin şundaq bolsima temperatura jil boji juquri halida qalidu.

Ottura bəlbəqlarda həl — jeqinlar deniz klimitiqə egə bolqan oblastlirida kəp jaqıdu. Denizdin jiraq bolqan materiklar icidə həl-jeqin az cysydu.

Soq bəlbəqlarda temperaturinin pəs boluşi bilən sunin hoqa ajlinişi az, və həl-jeqinmu kam boludu.

Jər şarinin bəzi bir çajlirida, okeandin kəlgən nəmlik şamallar kirməjdiqan jərlərdə, quruq oblastlar boludu, bu oblastlarda jamqurlar anda-sanda jaqıdu. Bəzidə bir nəccə jillərqiçə bir tamcimu jamqur cysməjdu. Mundaq çajlarni cəllər dəjdu.

Cəllərdə klimat kontinentalliq, hər dajım ocuq, bulutsiz asman bolup turudu, kyn bək kyçlyk qizitidu, kyndyzi bək issiq bolup turudu. Kyn oltaqandin kejin bolsa jər capsanlıq bilən sovuşqə başlajdu, şundaq qilip keciliri soq həttə qattiq soq boludu.

Vəzipilar. 1. Həl-jeqinlar xəritsidə ən nəmlik və ən quruq oblastlarni tepinlar.

2. SSSR nin qajsi jeridə ən kəp və qajsi jeridə ən az həl — jeqin cysyp turudu,

VII. JƏR ŞARININ TOPA-ƏSYMLYK BƏLBAQLIRI.

Topa həm əsymlyk bəlbəqlirinin hasil boluşi nimigə bəqliq?

Topinin hasil boluşıqə klimat con təsir qilidu. Hər xil temperatura bilən hər xil nəmlik dəriçidə topa icidə organik qaldıqların ciişi hər xil bolup turudi. Şunin ycyn hər xil klimat oblastlarda hər xil topilar hasil boludi.

Klimat bilən əsymlyklərininmu turmuşı bəqlanqan. Uruqların ynyp ciqışı, əsymlyklərinin əsyşi həm ozuqlinişi pəqət bəlgıylyk temperaturida və nəmliknin bəlgıylyk sani bolqandıla tərəqqij qilidu. Bəzi bir əsymlyklər nurqun issiqliq tələp qilidu, bəzi birliri pəs temperaturidiki turmuşqa qolajlaşqan. Bəzi bir əsymlyklər pəqət zəx, sazlıq çajlardıla turmuş kəcyrəljdu, başqa şaraitlarqə cyşyp qalsa əlyp ketidu, bəzi birliri bolsa quruq cəllərdiki turmuşqa ygynyşkən. Amma lekin susiz bir əsymlykmu turmuş kəcyrəlməjdü.

Şundaq qilip hər xil klimatlarda jərnin hər xil topa və əsymlyk bəlbəqliri boludu.

Qutup oblastliri.

Şimalij həm cənubij qutuplar jenida jər şarının ən soq çajliri bar. Qattiq qış bu jərdə uzun sozuludu, bu vaqtlarda kyn bir nəccə ajlarqicə upuq ystidə özini kərsətməjdü. Kynin yzlyksiz bir nəccə ajlarqicə jorutup turqan vaqtlarda jaz kynlirimu qara soqlar bolup turudu, lekin kyn jorutup tursimu, əzinin qijpaş nurliri bilən jər ystini kyəsiz issitidu.

Şimalij qutup ətrapida muz bilən qaplanqan, Şimalij Muz okeani orunlaşqan.

Muz okeaninin arallirida jazlıqı pəpət bir az çajlarda bir az vaqtqə qarlar erijdu, və bəzi-bir çajlarda jeşil moxlar (əsymlyk) pəjda boluşidu. Okeanın muzliri ystidə şimalnin

bək con jirtqici — aq ejiq tenişip jyrydu, su icidin muz ystigə deniz hajvanliri — morz, tylenlar ciqışidu.

Mana bu hajvanlarğa o qiliş və beliq tutuş bilən qutup arallirida az sandiki xəlqlər jaşışidu.

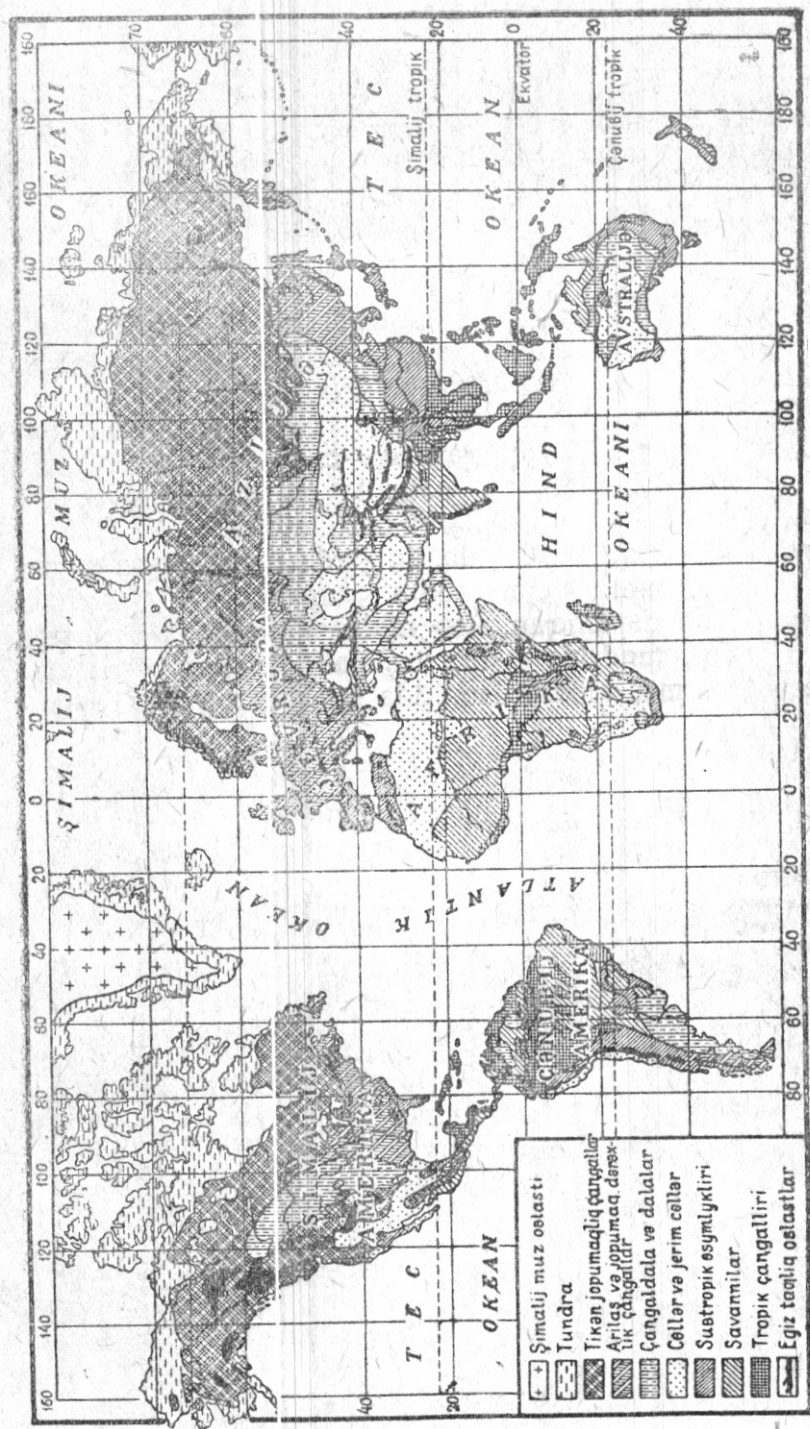
Şimalij qutupni egiləşkə — və şu jərgə berişqa nurqun sajahətcilər tirişip kərđi. Lekin unin orap alqan bək con muz boşliqi qutupqa beriş jolida con tosqunluq bolup kəryndi. Nurqun sajahətcilər bu jolda çenini qurban qildi, lekin pəqət Amerika sajahətcisigə 1909 nci jili birinci qetim qutupqa ketişkə mymkylyk boldi. Undin kejin Norvegijə qutupcisi Amundsenqa, derzabilda qutup ystidin ucup ətyskə mymkylyk boldi.

Kommunistlar partijisi həm Sovet həkymiti qutup oblastlirini ygynyşkə və egiləşkə con əhmijət beridu. Muz okeanın deniz bojlirida və unin arallirida nurqun qutup stansiliri asalanqan, bu stansilarda qışliqucilar havani pajqas işlirini elip berişidu, və muzlarnin halitini təksyryşidu. Bu işlar havanın qandaq boluşini fəngə asalanqan halda aldin ejtiş ycyn bək con əhmijiti bar. Şunun bilən billə Muz okeani arqiliq Sovet Sojuzinin pytyn şimalij deniz bojliri bojiçə Şimalij deniz jolini egiləş ycynmu con əhmijiti bar. Hazir Şimalij deniz joli egilinip bolundi. Onlarçə paroxodlar ni okean arqiliq şərqtin qərpkə və qərpdin şərqqə qarap menip turudu.

1937 nci jili biznin sovet qutupciliri O. Jy. Şmid jol başciliqi bilən hesapsiz con işlar qilip kərsytyştı. Ular tət samoletta Şimalij qutupqicə ucuşup bərişti. Undin kejin ular muz ystigə cyşyp, muz ystidə tət qəhriman qışliqucilarni — Papanin və unin joldaşlirini qalduruştı. Bular şimalij qutup rajonida hər xil fən təksyrəş işlirini elip bərişidu.

Şimalij qutup arqiliq SSSR din şimalij Amerikiqə ən qisqa hava joli ətıdu. Xuddi şu 1937 nci jilnin jezida qəhriman sovet ucquciliri şimalij qutup ysti arqiliq Moskvadin ciqip Amerika Qoşma Ştatliriqə jərgə cysməstin ucup ətysni kərsətti.

Çənubij qutupnin jenida con jər — Antarktida bar. Bu mənğylyk qar və muznin qelin qatlimi bilən qaplanqan. Bu jərdə pəqət bəzi bir çajlirida jazliqi qar erijdu, və qar astidin şalan mox həm lişajniklar daqliri bilən taş xadiliri kərynydu. Bu vaqtlarda Antarktidiqə ucmajdioqan quşlar — pingvinlar yzyşyp kelidu, ətraptiki denizlərdə bolsa, nurqun kitlar və başqa deniz hajvanliri pəjda boluşudu.

Rəs. 30. Əşmliyələrin dünyə xəritəsi.

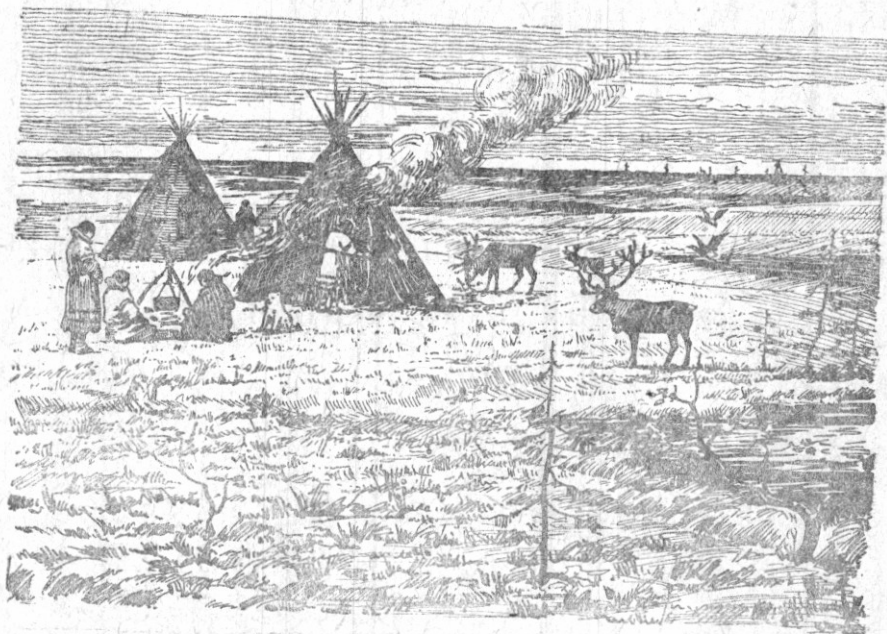
Antarktidida dajimi yaşajdıqan xəqlər joq, ləkin bu jərgə jazlıqı o qılış ȳcyn nurqun olaş sanaət kemiliri kelişidu. Bəzidə ilmiȳ ekspeditsijiliri Antarktidida qışlap qalidu.

Vəzipilar. 1. Globusta və jerim şar xəritisidə Şimaliȳ Muz okeanini kərsıtyınlar həm unıñ cən aralliriniñ namlirini eȳtip ciqınlar.
2. Globusta Şimaliȳ qutup arqılıq Moskvadin AQS — qa ucuş joliniñ cınulyşını kərsıtyınlar.

Tundra.

Jevropa, Aziȳə həm Şimaliȳ Amerikiniñ şimaliȳ cətliridə tundra bəlbeȳi bar. Jər bu jərdə bək cunqur tonlap kətkən, bu ton qisqa jaz icidə pəqətlə 0,5—1 m ȳicə erip ȳlgırydu. Jərnin bunindin asti bolsa jaz həm qışlıqımı tonqılaq halida qalidu. Bu qalqan ton mənȳȳlyk ton. Su ton jərgə sinip ketəlməjdu. nətiȳidə su jər ȳstidə toxtap qelip sazlıq patqalıq və kəllərnı hasil qilidu.

Tundrida dərəxlər ɵsəlməjdu, bu jərdə pəqət uşşaq ɵsymlyklər yaşajdu; şunin ȳcyn tundra ȳangalsız və mox həm lişajniklar bilən qaplanqan. Lişajniklarnıñ birsi, jəȳil hesablinidu, bu jəȳil tundrida jaşıȳuci şimaliȳ buqılar ȳcyn jaxşı ɵzuq bolup xizmət qilidu. Tundrida bir qancə ȳyllyk ɵsym-

Rəs. 31. Tundra.

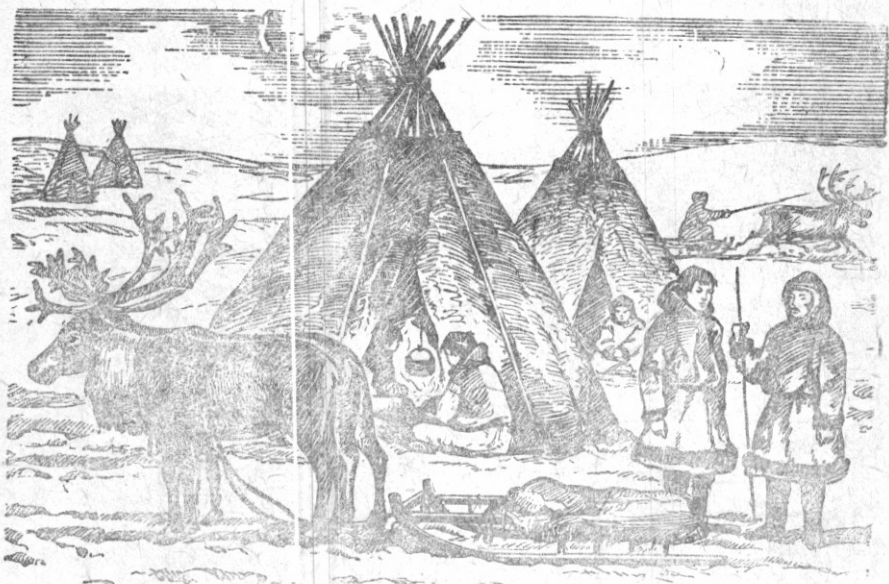
lyklər ucurajdu: bular lytiklar, nezabutkilar; nuroqun klykvi-lar, brusniklar, moroškilardin ibarət.

Jərgə bək jejilip əsydiqan boçaliqlar (kustarniklar) bo-lup, tundrida qutup qejinliri və tallar əsydu.

Jazliqi tundrinin sazlırida və kəlliridə ucup kelidiqan quşlar: ədək, qaz, aqqular ugulajdu. Pəqətlə bir azlırı qış-lap qelişidu: bular, qar rəngidiki aq qutup kəklikliri, jirtqic qutup huvquşi. Ular aqisidin qutup tylkisi — Pesets olap jyrydu. Bu tylkə qojuq, paxpaq tyk (mex) bilən qaplanqan. Jəgil otlaqlirida şimal buqiliri otluşup jyrydu; bu buqılar javaji haldimu ucırşudu, ləkin tundra xəlqliri tərripidin ən kəp sanda kəpəjtilidu.

Buquciliq tundra xəlqliri ycyn bək cən əhmijətkə egə. Buqa teriliri bilən ular öz əjlirini japidu, buqa teriliridin ystki kijim və ajaq kijimlirini tikişidu. Buqa gəşliri — ular-nin ʊzuqliri. Buqularni canilarqa qoşup, bu canilarda qışli-qimu və jazliqimu tundra bojlap jyryşydu.

Tundrinin cənubij cegarisi qutup cəmbiri jenidin ətəydu, ləkin u qutup cəmbiri bilən həmmə jeridə ucuraşmajdu: şimalij qərbij Jevropa, məsilən, Kolsk jerim arilida, issiq Golfstrim təsiri astida tundra jiraq şimaloqa qutup cəmbiri-nin nerijaqliriqa kirip ketidu, tətəyricə Aziyə həm şimalij

Rəs. 32. Canioqa qoşulqan buqılar.

Amerikida bu tundra nurqun çajlarda qutup cəmbiridin xelilə dedidək çənupdərək çajdin ötydu.

Vəzipilər. 1. Xəritədə (rəs. 30) Tundra tapini tepinlər; bu tapni jerim şar xəritisidə kərsytnlər.

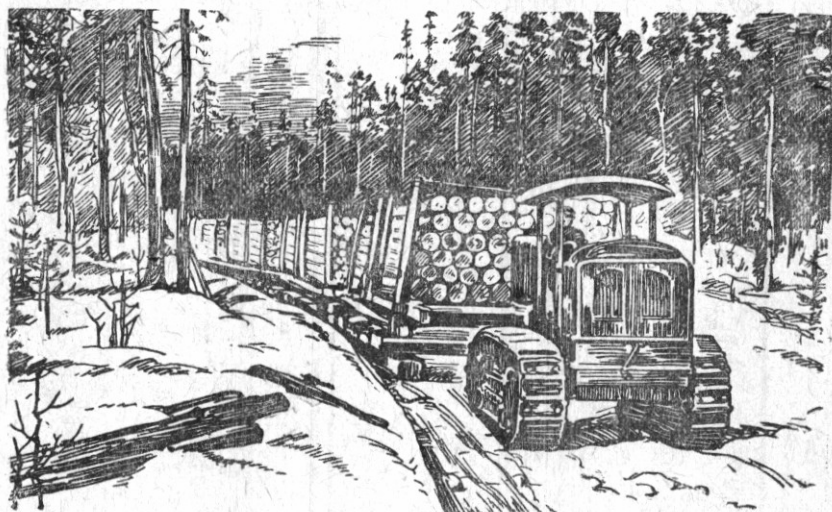
2. Biznin klimattin tundra tapinin klimiti nimə bilən pərqlinidu?

3. Tundrida əsymlyklər və həjvanlar dunjasi qandaqıraq?

Çangal tapi.

Jevropa, Azijə həm Şimalij Amerikilarda tundrinin çənubidərək nurqun çaj çangal bilən qaplanqan. Bu jərdə ton pəqət şimalda ucırajdu, şunun bilən billə cıncıq tonlimiqaan dərəxlər əsyşigə kaşıla qilmajdu.

Çangal tapida klimat tundridikigə qariqanda illiqıraq; bu jərdə kylrən topa dejididiqaan topa bar. Topinin joqarqi lepiş qatlimi qaramtu rəngə egə, cunki unında bir az cirik bar; bunun astida unqa oxşaş, ceciloq saquc maddə qatlimi jatıdu, bu qatlam kyl rəngidə bolqanlıqı ycın kyl rən topa dajdu. Topuqa sinivatqan su, topidin həmmə erididiqaan maddilarni əsymlyklər ozuqi ycın kerəklik tuzlarni eritip elip ketidu. Şunun ycın kylrən topılar az ynımylyk bolup, pəqət yaxşı kycəjtmilər bilən kycəjtkəndə juquri hosul beridu.

Rəs. 33. Traktor bilən lim jaqalar ciqiriş.

Çangal dalasının şimalij tapi tikən jopumaqliq dərəxlər (xvojnij) çangili bilən qaplanqan. Bu çangalni Sibircə — tajga dəjdu. Tajgida nurqun çangal hajvanliri ejiqlar, bərilər, tylkilər, leslar jaşajdu, dərəxtin dərəxkə səkrəp tijin jyrydu, qimmət bahaliq tiviti bolqan sobol və başqa nurqun hajvan həm jirtqiclar ucurajdu, bularni olaş tajga xəlqlirinin köpciliginin asasiy kəspi sanilidu.

Tikən jopumaqliq çangalların çənubidərək, xeli issiqi-raq klimatta, arilaş çangallar bar, bu çangallarda tikən jopumaqliq dərəxlər bilən billə nurqun jopumaqliq dərəxlər əsydu.

Jənimu çənubidərək kən jopumaqliq dərəx nəsiliridin (dub, lipa və başqılar) bolqan jopumaqliq çangallar əsydu.

Çangalnin con qimmətligi bar, bular icidə con çangal egiligi elip berilidu.

Çangal tapida dixanciliq işimu con tərəqqilikni aldi.

Vəzipilər. 1. Xəritidə (rəs. 30). çangallar tapini tepinlər; bu tapni jerim şar xəritisidə kərsytnylar.

2. Çangal tapinin topiliri qandaqirəq?

3. Çangal tapinin şimalij və çənubij qisimliridiki çangallarni qandaq pərqləjdu?

4. Çangallarda qandaq hajvanlar jaşajdu.

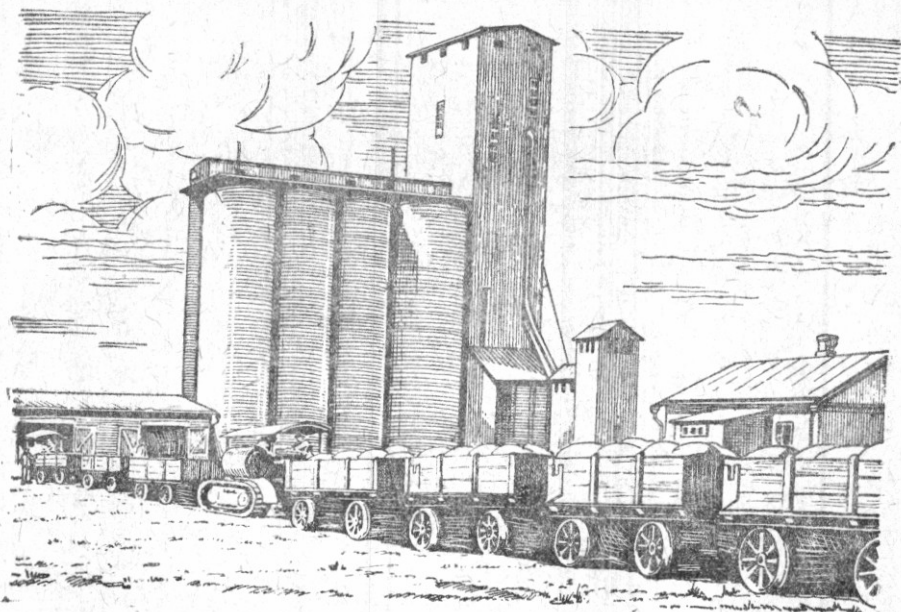
Dala.

Çangalların çənubidərək dalalar tapi bar. Bu jərdə klimat issiqirəq bolup qalidu: Qış qisqaraq və jumşaqirəq, jaz uzun və issiq boludu. Dala toxisida nurqun cirik toplinidu, u cirik, topinin qelin qatlimini qara rəngə bojaydu; mundaq topini qara topa dəjdu.

Issiq klimatta nurqun nəm hoqa ajlinidu; topa çangal-liq tapiqa qariqanda quruqirəq, şu topa icidiki əsymlyklər ycyn kerəklik pytyn tuzlarni iritip jujup ketəlməjdu, şunin ycyn qara topluq topa juquri hosulliqi bilən pərqlinidu.

Dala ətijazda kəp-kək cəp gilimi bilən qaplinidu; jaz axiriqa kokatlar kyndə qurup ketip, qonur rəngə kiridu. Dalada dərəxlər kərynməjdu. Pəqətlə dərja bojlirida və az-gallarda bir az jopumaqliq dərəxlərnin əsyşliri joşurunqan.

Qaratopuluq dalilarda əsymlyklər ycyn jətərlik halda həl — jeqin jaqidu. Gənupkərək kətkəndə həl — jeqin sani kamijidu. Dala quruq bolup qalidu.

Rəs. 34. Con sovxozdiki aşıq elivatori.

Quruq dalalar əsymlykkə kəmbəqəl: jeşil kokatlar orniqa saquc şalan şıvaq typliri əsydu. Bu jərdə topimu cırıkkə kəmbəqəl. Bu jərnin topisi qara əməs, bəlki kaştan jaki qonur rəndə. Qurqaqcılıq səvəbidin bu topilardin dixancılıq ycyn jənimu az pəjdiliniidu; bu dalilardin syn'i suquruş joli bilənla hosul eliş mymkyn.

Dalalarda nürqun uşşaq hajvanlar kokat jiltizliri və uruqliri bilən ozuqlinidiqan qaçılıqucılar, caşqanlar (suslik), su-roklar və başqılar jaşajdu, xaşarətlardin — dalə zərər kynəndiliri — cekətkə həm qonquzlar jaşajdu.

Jevropa və Şimalij Amerikidiki dalilarnin köpyrək qismi hajdaləqan həm buqdaj etizliqliri bilən tolqan. Azijidə bək con çajlarda texi hajdalmaj soqa təgməj qaləqan jərlər saqlanqan. Çənubij Amerikanin çənubij qismida dalalar nürqun. Bu dalalar çənubij ottura bəlbəqda jatidu.

Vəzipilər. 1. Xəritidə (rəs. 30) dalalar tapini tepinlər, jerim şar xəritisidə bu tapni kərsytnqlar.

2. Çəngal klimitidin dalalar tapinin klimiti nımə bilən pərqliniidu?

3. Dalalar tapinin topusi, əsymlykliri və hajvanliri qandaq?

Cəllər.

Jərnin ən quruq oblastlirida, jamoqlar bək kam bolqanliqtin, cəllər hasil boludu. Bu jərdə hava quruq, asman bulutsiz, kyn bək kyclyk qizitidu, kyndyzi cəldə bək qat-tiq issiq boludu (60° — oqicə jetidu). Ləkin kecisi jər kyclyk sovup ketip, həttə tonlaşlarmu bolup qalidu. Issiq və soqnin mundaq almişisida taşlar ugulup uşşaq qum halida cecilip ketidu. Şamal bolsa ularni ucutup əpkelip, qum dən-lirigə — barxanlar kərynyşidə doglajdu.

Cəl əsymlykkə kəmbəqəl, jopumaqlar orniqa tikənlər bilən oralqan kicikkinə kokat typliri şalan ucurajdu; ular-nin jiltizliri jərgə conqur kirip ketidu. Bu tikənlər əsymlyk-lər təgilərgə cəllər həjvanliriqa ozuq bolup xizmət qilidu, bu təgylər jə su, jə ozuq bolmisimu birqancə kynlərgicə cidajdu. Şunun ycyn bular cəllər bojicə menişqa tepilqusiz həjvan.

Əgər cəldə quduq — bulaqlar ucurisa jaki cəl arqiliq dər-ja aqsa, u vaqıtta su bojida oazis dəp atilidiqan çaj hasil boludu. Bu jərdə əsymlyklər pəjda boludu. Jənə bu jərdə adəmlər əzlirinin turar əjlirini və etizliqlirini qurudu.

Jər jyzidə ən kən və issiq cəl bolip Şimalij Afrikidiki — **Saxara** hesablinidu. Cəllər Azijinin jerim arili — Arabijə və

Rəs. 35. Barxanların arisida cəldə karivan.

Avstraliyinin icki oblastlirininu egiləjdu. Bular — issiq belbaqnin cəlliri.

Başqa cəllər ottura bəlbəqda çajlaşqan; bularda şuninga oxşaşla quruq klimatqa egə, ləkin issiq jazdin kejin soq, hətta bək soq qış kelidu. Ottura bəlbəqda — Mərkəziy Azijidə bək con, **Gobi** cəli çajlaşqan. Sovet Sojuzida bək kən cəllər, unin Ottura Azija qismida, Aral denizi jenida çajlaşqan, bular — **Qaraqum** və **Qizilqum** cəlliri.

Vəzipilar. 1. Xəritidə (rəs. 30) bu bəlymdə ejtip ətəkən cəllərinə tepinlər; ularni jerim şar xəritisidə kərsytnylar.

2. Saxara, Gobi cəlliri qajsi klimat bəlbəqlirida çajlaşqan?

3. Cəl əsymlyklirinin əzgycilikliri qandaq?

4. Oazist (cimənlik) dəp nimgə dəjdu?

Tropikqa jeqin oblast.

Ottura bəlbəqlərinin tropikqa jeqin jatqan qisimlirida qat-tiq soqluq qışlar bolmajdu. Bu çajlarnin əsymlykliri mənğylyk jeşil əsymlykliri barliqi bilən, jəni qış kynliri əz jopumaqlirini joqatmajdiqan dərəxlər bilən pərqlinidu.

Tropikqa jeqin oblast Jevropinin cənubij jerim arallirida çajlaşqan, şu cymlidin Qrimnin cənubij deniz bojliridimu, Kavkazda, Azijinin cənubij — şərqi, Şimalij Amerikinin cənubidə çajlaşqan.

Rəs. 36. Kavkazda Batumi jenidiki çaj plantatsijisi.

Tropikqa jeqin oblastlarnin klimiti baqvanciliq ycyn yaxşı jaraqliq. Bu jərdə bək yaxşı yzımlər və nozok meğylər əsydu. Məsilən, apelsinlar, limonlar, şaptolılar və alminin həm nəşpytlirinin yaxşı sortliri əsydu. Bu oblastlarda jənə caj, paxta, gyryckə oxşas qimmətlik əsymlyklərmu əstyrylydu.

- Vəzipilər.** 1. Xəritidə (rəs. 30) tropikqa jeqin oblastni tepinlər.
2. Tropikqa jeqin oblastnin klimiti nimə bilən xarakterlinidu?
3. Tropikqa jeqin oblastnin əsymlykliri qandaq?

Tropik oblastlar.

Tropik bəlbəqda qizil rənlik topa qizil topa — hasil boludu. Uninda cirigən nimilər az, lekin tuzlar nuroqun; qizil topa juquri ynymlygi bilən pərqlinidu.

Pytyn jil boji bək nurqun jamqurlar jaqidiqan ekvator jennida tropik çangilinin bək joqan əsymlykliri tərəqqij qilqan. Tropik çangili mənğylyk jeşil dərəxlərdin (hər xil palmilar və başqilar) ibarət; dərəxlər bək egiz boludu, ularnin qolliri jəgymysyp ciqidiqan lianlarnin qelin qolliri bilən oralqan. Dərəxlərdə majmunlar jəşajdu; bu jərdə jənə ocuq qizil və jeşil pəjlik popugajlar ucusup jyrydu.

Tropik bəlbəq jilnin jamqurluq vaqt-liri quruqluq vaqtlar bilən almişinidiqan başqa oblastlirida tropik dalaliri—

Rəs. 37. Tropik çangili.

savannilar çajlaşqan. Adəm boji kelidiqan egiz kokatlar savannilarni jepip alidu; bu jərdə dərəxlər jalquz jaki kicik-kinə gruppilar bolup əsyşydu. Jilnin quruq vaqtilirida kokatlar qurup ketidu dərəxlər jopumaqlirini taşlışidu, bəzi bir hajvanlar uzaq ujqıqqa (spəcka) kirip ketidu.

Savannilarda xususən kokat jəddiqan hajvanlar nurqun: bu jərdə antilop, əkyzlər, cipar zebirlarnin padiliri otluşup jyryşydu; bu jərdə egiz zirafilar dərəxlərdin ozuq elip tojunudi. Savann həm cəllər cegarilirida ən con quş — straus və ən con jirtqic — jolvas jaşajdu; savann həm çangal cətliridə pilmu jaşajdu.

Tropik məmlikətliridə, plantatsijilərdə, nurqun qimmətlik əsymlyklər: kofi, kakao, çaj, xinin, və şunindək kaucuk beridiqan dərəxlər əstyrylydu.

Vəzipilər. 1. Xəritidə (rəs. 30) tropik çangallirini və savannlarni tepinlər. Ular dunjanın qajsi qit'əliridə tarqalqan? Jerim şar xəritisidə bu oblastlarni kərsytyñlar.

2. Tropik çangalliri biznin çangallardin nimə bilən pərqlinidu?

3. Tropik çangilinin və savann oblastlirinin klimiti bojicə, nimə bilən pərqlinidu?

Tropik çangallirida və savannlarda qandaq hajvanlar jaşajdu?

VIII. JƏR ŞARININ XƏLQİ.

Xəlqnin sani və zicliqi.

Adəm təbiətni özigə bojsunduruşni bilidu. Adəm təbiət qanunlirini toluq ygynış və işləpciqiriş qurallirini qollunuşi arqiliq bu qabiliyətkə egə boludu.

Adəmlər pytyn jər şariqa orunlaşqan. Adəmlər issiq, və ottura bəlbəqlərdə və qutup məmlikətliridimu jaşajdu.

Egiliknin, ilimnin və texnikilərnin tərəqqij qilişi bilən jeni bəjliqlərnə eciş arqiliq adəmlər kyndyn-kyngə təbiəttin pəjdiliniş kycəjməktə. SSSR da sotsializmnin jənip cığışi səvəbidin təbiətnin kycidin pəjdiliniş adəttin təşqiri bir halətkə jətti. Jərnin tegini təkşyryş, su quvvitidin pəjdiliniş, jeni rayonlarni egiləş, şimalqa dixanciliq işinin tərqiliş və şuninqa oxşaşlarnin həmmisi biznin məmlikəttə kən tərəqqij qilmaqta. Məsilən, Kolsk jerim arilida, misal, padşa vaqtida, padşa həkəymiti təripidin ezilgən az sandiki xəq—saamilar qattiq-zəhər soq təbiət şaraitida əzlirinin jaşışini ociliq, beliq tutuş və buqiciliq bilən aranla jəlyşyp turuşatti. Ular öz məmlikitinin jər tegi bəjliqi toqruluq hec nərsə bilmətti. Ləkin mana sovet alimliri jerim aral təqlirida apatitnin bək nurqun kanini tepişip aldi, bu apatittin bək qimmətlik fosfor kycəjtmisi işlinidu. Sovet hakimijiti u apatitni, cığıriş çajiqə Kirovsk şəhirini qurdi, bu jərlərdə alahidə dixanciliq usullar qollunuldi. Bu usullar jərdimi bilən bu jərdə hazırqi vaqta buqdaş terijdu və kək-tat kəkətişidu. Bular bilən bir qatarda saamilərnin egiligi və mədəniijiti kətyrylməktə. Qaraşta memənlərnə özigə tartmajdiqan bolup kəryngən cət bir çaj özigə nurqun sanda xəlqlərnə çəlp qilişqa başlidi.

Şundaş qilip biz kyndyn-kyngə jeni-jeni territorijilərnə (məjdan) əzləştyryvatimiz. Jənə bir misal kətyrəjlyk. Padşa vaqtida Şimalij Muz okeanida orunlaşqan pytynləş adəmzatsiz Novosibir aralliri, Vrangil arili və Şimalij jər arili,

şimalni özləştyrys ystidə sovet hakimiyyətinin planlıq işi-ərqiliq sovet təkşyrgycilirinin qəhrimanlıq yardımını və kəçyp bar-qucilarnın birinci mərtibə yaşaşlırı bilən hazırqı vaqıtta kişi yaşajdıqan bolup qaldı. Şimalij Muz okeanının arallirini bu özləştyryşimiz biznin məmlikətkə və pytyn dunjaqə con pəjdə kəltırydu. Xəlq qojuq oltuşqan ottura bəlbəq kən-liğidə havanın özgyryşigə con təsir qilidiqan qutup məmli-kətlirinin klimatlırını şundəq təkşyrəjdı. Bu arallarda ştan-silar qurulqan, bu ştansilar radio ərqiliq muzlar əhvəli toq-ruluq məlymat beridu, demək şimalij deniz jollirinin əhvəli toqruqluqmu məlymat berip turudu. Arallar yaxşı tivitliq və deniz həjvanlıriqə bəj, kəçyp berip jəşiqucilar bularqə oci-liq qilişidu.

Jər şaridə hazırqə con əlcəmdiki pytynləj adəməzatsiz oblastlar bolup, bək con muzluqlar bilən qaplanqan Antark-tidinin muzluq cəlliri və Grenlandiynin mərkəzij qismi hə-səplinidu.

Jər şarının umumij məjdani 149 mln. *kv. km* qə barə-vər adəməzat çajlaşqan quruqluq bolsa 136 mln. *kv. km* qə barəvər.

Jər şarının xəlqi dunjanın qit'əli ri bəjicə təvəndikicə bəlynydu:

Azija	44	mln.	<i>kv. km.</i>	1130	mln.	kişi
Jevropa	10	"	"	500	"	"
Amerika	43	"	"	250	"	"
Afrika	30	"	"	150	"	"
Avstralija və						
Tec okean aralliri	9	"	"	10	"	"

Kəltırylgən tablitsidin xəlqnin ən kəp sani Azija bilən Jevropida toplanqanlıqı kərynydu. Bu həlni şunun bilən cəşəndıryş mymkyn: Azijidiki jeqimliq təbiij şəraitlarqə egə bolqan oblastlarda bək kəna zamanlardin bəri egilik turmuşı bilən tərəqqij qılqan con dələtlər pəjdə bolqan.

Jevropida bolsa xəlq xusəsən XIX-nci əsirdə kəpyjyskə bəşilidi, bununqə səvəbci—con sandiki işci kycigə muxtaç bolqan kapitalist egiliginin tərəqqij boluşı.

Şimalij Amerikinın şərqi qismida Amerika Qoşma Ştat-lirinin egilirliri tərəqqij qilişi ərqiliq, xuddi şunindəklə xəli-lə kəp xəlq toplanqan.

Məmlikətlərinin oturuşluq dərəcəsi ulardiki xəlqnin otturca zicliqi bilən bəlgəlinidu. Bu zicliq təvəndikicə hesaplap ciqirilidu: xəlqnin sani məmlikətnin kvadrat kilometrə saniqə təqsim qilinidu. Şundaq qilip 1 *kv. km* qa xəlqnin otturca zicliqi-kelip ciqidu.

Jər şarinin barliq quruqluqliridiki xəlqlərinin otturca zicliqi 1 *kv. km* qa 14,5 kişi toqri kelidu. Xəlqnin bək kəp qojuq olturuşqan çajlirida, məsilən, Anglijinin sanaət rajonlirida, 1 *kv. km* qa zicliqi 600 kişigicə jetidu. Tətyrsicə xəlq az olturuşqan məmlikətlərdə, məsilən, cəllərdə, tundridə, bir jaşıquci çanqa 20 *kv. km*-qicə və unindinmu kəpyrək jər toqri kelidu.

Vəzipə. Xəritidə (rəs. 38) xəlqi ən zicirəq çajlaşqan oblastların tepinlər. Ular dunjanin qajsi qit'əlrində jaki qajsi arallarda çajlaşqan (ularnin şərqij, şimalij, şimalij—qərbij qisimlirida və ş.o.)?

Xəlqnin əsyşi.

Jər şarinin xəlqi umumən jildin jiləqə kəpyjivatidu. Bununqa səvəp, tuquluş sani əlyş saniqə qarıqanda kəpirək boluşidin. Bu kəpyjyş, təxminən 1000 kişigə bir adəm barəvər kelidu.

Ajrim məmlikətlər bojicə, xəlqnin kəpyjyşi jaki xəlqnin kamijışı iştimaij və səjasij şəraitlərəqə baqlıq.

Məsilən, padşa Rossijisidə ezilgən xəlqlər kəpəjmək tygyl hətta eksploatatsijə qilinişi, egilik tərəptin joqsuzlinişi və səjasij ezilişi nətiçisidə əlyp kamijip kətkən.

Hazırqi vaqta bolsa, biznin məmlikəttə Lenin—Stalin millij səjasitini toqri jyrğyzyş nətiçisidə, əmgəkčilərinin maddij jaqtin tə'minlinişinin jaxşilinişi bilən xəlq cəpsanlıq bilən kəpəjməktə. Şu çymlydin millij oblastlar və respublikilərinin xəlqlirimu kəpəjməktə. Biznin sotsialistik məmlikitimizdə xəlqnin əsyşi bojicə dunjanin başqa məmlikətlirinin aldinqi sepidə turudu.

Afrikida bolsa, məsilən Kongo dərjəsi bojlap, kapitalistik Belgijigə qarajdiqan kolonijidə, kejinke jerim əsir icidə xəlq qattiq eksploatatsijə nətiçisidə ikki həssə degidək kamajdi.

Kişilik iriqliri.

Jər şarinin xəlqliri arisida taşqi kərynyşliri bojiçə bir qancə iriqqa açrilidu. Ulardin ən köpirək sandikiliri: aq, seriq və qara iriqlar.

Aq iriqqa: ruslar, ukrainlar, beloruslar, poləklər, nemslar, anglicanlar, fransuzlar, italyanlar, greklar, induslar, iranlar, jevrejlar, ərəblər və başqılar kiridu; seriq iriqqa: qazaqlar, jakutlar, qalmaqlar, burətlar, monqollar, japonlar, xitajlar və başqılar kiridu; qara iriqqa: negrlar və avstralijiliklar kiridu.

Ən көp sandiki iriq aq iriq bolup hesaplınıdu, bu həmmə insannijətnin jerimini degidək təşkil qilidu. Aq iriq Jevropinin con qismiqa Azijinin cənubij — qərptəripigə və şimalij Afrikiqa cəjlaşqan.

Rəs. 39. Aq iriq vəkili.

Amerika bilən Avstralijigə şunindəkla, əsasən, Jevropaliqlarnin көcyp kəlgən uruq — cəmətliri orunlaşqan.

Rəs. 40. Seriq iriqnin vəkili.

Rəs. 41. Qara iriqnin vəkili.

Seriq iriq Azijidə, Şərqij Jevropida və Tec okean aralirida yaşajdu.

Qara, iriq Afrikida, Avstralijida və uninqa jeqin çajlaşqan arallarda jaşajdu. Bunindin başqa, Afrika negrlirinin nurqun sani Amerikida jaşajdu. Bu jərgə ularni qul sodigərliri tərpidin kəltırylgən. Bu sodigərlər ularni öz vətən çajliri—Afrikida zorlap qul qilip alqan və ularni aq qul egilıgıylərgə—pomeşcıklərgə eqir iş ycyn setişqan.

Hər xil—iriq vəkilliri arisida nurqun sandiki nikahlar, məsilən, aqlar və qarilar arisida, seri q həm aqlar arisida, nikahlar səvəbidin jər şarida ocu q iriq bəlgylirigə egə bolmi qan nurqun sandiki arilaş—şəlo qut xəlqlər jaşajdu.

Faşistlarnin ejtişicə pəqət Jevropiliqlar—aq iriq bolup hesablinidu dəjdu; Jevropiliqlar arisida bolsa pəqət germanliqlar juquri mədəniyətkə qəbilijətlik. Bu əşəddij adəmgə dyşmənlilik „nəzərijsi“ bilən ular kapitalistik məmlikətlərdə, xususan kolonijilərdə boluvatqan millij və kolonijilik ezişlarni aqlaşqa tirişidu.

Biznin Sojuznin hesapsiz nurqun sandiki millətlirinin mədəni q və egilik sahasidə con utuqlar qə egə boluşı bu faşistlarnin əşəddij „nəzərijsinin“ pytynləj jaləqanlıqini tolu q ocuqlu q bilən ispatlajdu. Biznin məmlikəttə iriq jaki millət dyşmənliligini tu qduruş qə jaki jə u, jə bu xəl qni jaman kəryş və tola jaxşı kəryş bilən ala qə qilişqan hər qanda q tirişışlarni xəl q dyşmənlirinin iplas qollirida kəryş mymkyn. Bu xəl q dyşmənliri, umumij kyc bilən sinipsiz kommunistik çəmi jitini quruvatqan Sovet məmlikitinin xəlqlirinin dosli qini buzuş qə tirişidu. Munda q dyşmənlilik, əmgəkci lər ystidin hakimdarli q qiliş ycyn ular arisida dyşmənlilik tu qduruvatqan eksploatorlar qə pajdili q. Biznin sotsialistik məmlikəttə munda q tirişışlarni ən eqir gunahkar qilip çavəpkərlikkə tartidu.

Biznin Sojuzda orunlaşqan pytyn xəlqlərnin əzlrinin jeziqliri və məktəpliri bər. Bularnin kəpliri hazır qı va qtta əzlrinin alij oquş çajlirini, ilmij idarilirini, öz teatr lirini və baş qilarni təşkil qildi.

Vəzipə. Dunjanın səjasij xəritisidə qajsi qit'ələrdə aq, qara və seri q iriqlar jaşajdi qanlı qini kərsytnqlar.

IX. DUNJANIN HAZIRQI DƏLƏT BƏLYNYŞI.

Kapitalistik məmləkətlər həm ularnin dölət tyzylyşı.

SSSR din başqa həmmə məmləkətlərdə hakimijət və pytyn bəjliq (fabrikilar, maşınilar və başqılar) millionlarca əmgəkčilərnin kycidin pəjdilininivatqan bir top kapitalistlar qolida turudu. Kapitalist məmləkətlər əzlirinin iqtisadij və səjasij tərəqqisi bojiçə bir xilda əməs. Bular arisida texnikisi həm işləp ciqirişi juquri tərəqqij qilqan məmləkətlər bərligini biz bilimiz, bular öz qolida kapitalist dunjasinin pytyn bəjliqini degidək toplıqan. Mundaq məmləkətlər saniqa: Amerika Qoşma Ştatlıri, Anglijə, Fransijə kiridu. Bularqa jənə faşist məmləkətliri: Germanijə, Italijə və Japonijə kiridu, xususən bularda kapitalistlarınin əmgəkčilərnə ezişi bək qattiq.

Bu məmləkətlər biravnin jərlirini bulap—talap eliş imperialistik səjasitini jyrtdı.

Bular məcburi jol bilən insanijətnin jerimidin kəpirəgi çajlaşqan bək con kolonijilərnə egiləp, şunin bilən billə ilgiri ərkin halda alahidə jəşap kəlgən kycsiz məmləkətlərnə öz təsirigə bojsundurdi.

Bu məmləkətlər ycyn kolonijilər ərzən xammal elişqa kani həm sanaət tovarlırini setiş bazarlıri bolup xizmət qilidu. Imperialistik məmləkətlərnin kapitalistlıri bu kolonijilərgə con pəjdiliq mənəpət bilən öz kapitallirini siqdurudu.

Kolonijilərnin əmgəkčiliri bu imperialistik dölətlərnin kapitalistlıri tərəpidin qattiq eksploatatsijə qilinidu. Imperialistik məmləkətlər kolonijilər hesaviqa jəşajdu: ularqa bək eqir şaraitlarda qərz bəriş joli bilən, kolonijilərdə işləp ciqirilidigən xammalqa ərzən həq bəriş joli bilən, əmgəkčilərnə hesapsiz, eksploatatsijə qiliş hesaviqa ular bəj boludu.

Kolonijə və kapitalist məmləkətlərgə baqlıq bolqan məmləkətlər xalqlirinin hər qandaq revolytsion ciqışlırini impe-

rialistlar jirtqiclarca basidu: pytyn jezilarni joq qilidu, on minlarca işci və dıxanlarni tyrmilərgə tiqidu həm katorgilarqa (qattiq iş çazasıqa) əvətidu.

Kapitalistik məmlikətlərdə dölət hakimijiti baj (mylykdar) klasslarqa qarajdu. Ləkin bu hakimijət formisi hər xil məmlikətlərdə hər xil.

Bəzi bir dölətlərdə uzaq zamanlardin bəri monarxiyilik quruluş saqlinip kəlidu. Bu dölətlərnin bəşida monarx turudu, bu monarx (padşa) əlgəndin kejin hakimijət şu monarxnın uruq çəmətiğə ətıdu. Monarx məmlikətni idarə qilip, pomeşçik həm kapitalistlarqa tajinidu, ularnınl təkliirini orundajdu. Hər xil məmlikətlərnin monarxliirini bir xil atımajdı: məsilən Anglijidə və İtalijidə—korol, Avqanstanda—padşa, Japonijidə—mikado və başqa nam bilən atajdu.

Başqa dölətlərdə monarxiyə joqutulqan, u jərdə mirasliq juquri hakimijət joq. Bu dölətlərdə kapitalistlar və pomeşçiklar dölət başliqini—prezidentni sajlajdu. Prezident məmlikətni pomeşçik və kapitalistlar mənpiitigə idarə qilişidu. Mundaq dölətlərnı respublikilar dəjdı. Məsilən Fransijidə və AQS-da dölət quruluşı şundaq.

Həm korol, həm prezidentlar ministr və cinovniklar armijisi jardımi bilən məmlikətni idarə qilidu. Bu ministrlar və cinovniklar armijisi massini (xəlqni) itaətlikdə və boj sunuşluqta tutudu.

Monarxiyə və respublikiliq məmlikətlərnin kəpirək qismida qanunlar parlament tərıpidin təstiqlinidu. Parlament bolsa sajlanoqan deputatlardin tyzylgən. Burzuaziyə məmlikətlirinin idarə qiləuciliri—kapitalistlar və pomeşçiklar sajlavini şundaq ujuşturudiki, kən xəlq massisiqa öz vəkiliirini parlamentqa ətkyzyşkə pytynləj degidək mymkyn əməs. Jərlərgə, qurallaroqə və işləpciqiriş bajliqıqə, pullarqə, geztılərgə egə bolup, kapitalistlar və pomeşçiklar adətə parlamentqa əzliirigə kərək boludıqan kişilərnı ətkyzydu həm ularnı əzliirigə bojsunduridu. Cinovnik, poplar—mollılar və armijidin pajdilini, ular məmlikətnin pytyn idarə işliirini öz pajdiliriqə qaritidu.

Əmgəkçilər parlament sajlaşqa, hoquq bərilgən dölətlərnı, demokratik məmlikətlər dəjdı. Fransiyə, İspaniyə həm AQS şundaq məmlikətlər.

Mundaq kapitalistik məmlikətlərnin konstitutsijiliri umu-

mij və tən sajlaş hoquq toqruluq sözləjdü, lekin həqiqəttə sajlaş qanunliri hətta ən demokratik məmlikətlər dəp atalqan məmlikətlərdimu bir qatar cegarilaşlarqa egə. Bu cegarilaşlar işci və kəmbəqəl dıxanların avaz hoquqliridin məhrum qilidu.

SSSR sovetlirinin VIII nci nəvətsiz sjezda joldaş Stalinin qılqan dokladida kapitalistik məmlikətlirinin konstitut-sijilirini şundaq xarakterləjdü:

„Ular pytyn grazdanlar ycyn tən sajlaş hoquqi toqruluq sözləjdü, lekin şü jərdila ularnıñ olturuqlıqi həm məlymatlıqi və hətta qolida mylki bar joqlıq şaraiti bilən cegarilajdu. Ular tən hoquqluq grazdanlar toqruluq sözləjdü, lekin şü jərdila bu xotun qızlarqa taliq əməs jaki ularnıñ bir qismiqa taliq dəp agahlap ətıdu. Və başqılar və ş. oxşarlar“.

Bəzi bir kapitalistik məmlikətlərnin məsilən, Germanijə, İtalijinin həkymdarlıq sinipi, jeni bulan—talanlıq uruşqa təjjarlinip, kona usul parlamentarizm və burzuazijə demokratijisi bilən hakimdarlıq qilişqa kyci jətməj qaldi. Ular məcburiy halda demokratik quruluşni elip təşləjdü həm ocuq məcburilik usul bilən idarə qilişqa ətısydu. Kapitalist və pomeşçiklarnın əmgəkci massa ystidin mundaq ocuq hakimdarlıqi faşistlar təripidin həl qilinidu, faşistlar massinin özini acarciliqqa, joqsuzciliqqa, tyrmigə və uruşqa təjnləjdıqan faşistlarnın kycləş həm xəqaritudin saqlaş ycyn qılqan hər xil hərəkətliri bilən jirtqiclərcə hesablışıdu.

Kapitalistik məmlikətlər öz-ara mərhəmətsiz kyrəş elip bəridu. Ular dunjani qajtidin bəlyş ycyn jeni uruşqa bəzgəkdək təjjarlinivatidu. Xusəsən faşist məmlikətliri uşatsızlıq bilən və ocuqla uruş səjasitini elip bərivatidu. Bular hazır başqa xəlqlərgə qarşı uruşmaqta və biznin sotsialistik məmlikətkə hüçum qilişqa təjjarlinivatidu.

ƏN CON IMPERIALISTIK MƏMLİKƏTLƏR.

Amerika Qoşma Ştatlırı (7,8 mln. kv. km).

Hazırqi vaqta ən con imperialistik dölətlərdin biri bolup **Amerika Qoşma Ştatlırı** (qisqicə AQS) hesablinidu.

AQS Şimalij Amerikanın ottura qismida çajlaşqan. Uların territorijisi Atlantik okeandin Tec okeanqıçə jejiloqan. Şimalij Amerikidiki Aləska jerim arili (1,5 mln. kv. km) ularqa

qarajdu. Bu məmləkət ynymlyk jər və bək nurqun pəjdiliq qezilmilarqa neft, taşkömyr, təmyr, mis, altun və kymyç-lərgə egə.

AQS-da 125 mln. xəlq bar. Bu xəlqlər, asasen bu jərgə kəcyp kəlgən. Jevropiliqlar və ularnin uruq cəmətliridin ibarət. Ular Amerikiliq hindiləni cəllər oblastliriqa siqip ciqardi və ularni pytynləj degidək joq qildi. Jevropiliqlar-din və hindilardin başqa AQS niñ cənubidə asasen 13 mln. gə jeqin neqrlar jaşajdu. Neqrlarni bu jərgə biz əndi bil-gəndək, cənubij pomeşciklar egilikliridə işləş ycyn qullar sypytidə Afrikidin kəlturylgən. XIX-əsinin otturlirida ular qulluqtin qutuldurulqan, cynki kejkini vaqtlarda qul əmgigini qollunuş kapitalizm ycyn pəjdisiz bolup qaloqan. Lekin hazirəicə neqr xəlqliri ezilgən və ulani hər qandaq jollar bilən siqip ciqirişqa tatilivatidu.

AQS niñ sanaeti başqa məmləkətlərgə qariqanda xelila kyclyk tərəqqij qilqan. Dunjanin kömyr kolap ciqirişnin 40% və neft ciqirişnin 70% AQS qa toqri kelidu. U jərdə 30% cojun və 60% hər xil maşinilar işləp ciqirilidu. Xu-susən avtomobil işləp ciqiriş tərəqqij qilqan.

SSSR öz aldiqa aldinqi kapitalistik məmləkətləni tex-nika-iqtisadij cəhəttin qoqlap jetiş və ozup ketiş vəzipi-sini qojqan. Sovetlər Sojuzi, Stalin bəş jilliq planini utuq-lar bilən orundap, jeza egilik maşinilirini və traktorlarni iş-ləpciqirişta AQS ni qoqlap ətti həm ularni başqa sahilər-dimu capsanliq bilən qoqlap jətməktə.

AQS niñ jeza egiligimu bək kyclyk tərəqqij qilqan. Ular dunjada kömyqonaq, sulu, paxta, tamaka yndyryp jiqip eliş bojcə birinci orunni egiləjdu. Jeza egiliginin ho-sullirini nahajiti nurqun sanda Jevropiqa ciqiridu.

AQS niñ egiligi, xususən dunja uruş jillirida capsanliq bilən əsti, u vaqtda AQS kapitalistliri Fransijə bilən Ang-lijinini uruş quralliri bilən tə'minlidi və bununin bək con pəjda elişti. Uruştin kejin AQS başqa həmmə məmləkətlər-din bajiraq bolup qaldi. AQS kapitalistliri, pytyn dunjanin altun zapasinin jerimidin köpirəgini öz qollirida toplidi. Le-kin kejkini on jil-icidə AQS eqir egilik krizisni beşidin kə-cyrdi, bu krizis sanaətnin və jeza egiliginin pytyn tərmaq-lirini təvənlişikə səvəpci boldi. İşci siniplar arisida bək nur-qun işsizlar pəjda boldi, nurqun jeza egiliklirimu kəmbə-qəlləşti.

AQŞ başqa məmlikətlərgə qariqanda xelila az kolonijilərgə egə, lekin AQŞ kapitalistliri öz kapitallirini başqa məmlikətlərgə ciqirip turudu (məsilən cənubij Amerika dölətlirigə), u jərlərdə zavod və fabrikilar qurudu, təmyr jollar salidu, bu məmlikətlərnin dölətlirigə qərzlər beridu və şundaq qilip bu məmlikətlərnin öz təsirigə bojsundurqan.

AQŞ nin dölət tyzylyşi—burzuazijə-demokratik respublika bolup hesaplinidu. Pajtəxti—**Vaşington**.

Ən con şəhərliri—**Nju-Jork** və **Cikago**.

Vəziyə. Dunja səjasij xəritisidə AQŞ ni və ularnin baş şəhərlirini tepinlar.

Anglijə (244 min kv. km).

Anglijə (jaki Uluqbritanijə)-ən kona kapitalistik məmlikiti. U, başqılarqə qariqanda sanaətnin tərəqqij qilişi və kolonijilər egiləş joliqə ilgiri kirişkən həm öz qoliqə bək con kolonijə məjdanlirini toplaşqə ylgырdi. Bu kolonijə məjdanliri əzinin territorijisidin 170 həssə kən.

Biznin bilişimizcə Anglijə, qərbij Jevropidiki Britan aralirida cəjlaşqan. Bu arallardin ən con Uluqbritanijə dəp atilidu. Anglijinin 46 mln. xəlqinin 35 mln., jaki $\frac{3}{4}$ qismi, şəhərlərdə jəşajdu. Anglijə uzaq zamanlarqicə sənəət məmlikiti bolup birinci orunni egiləp kəldi. Amma lekin 40 jilcə bolup qaldı, Anglijə xelila jəş kapitalistik məmlikətlərdin təşkömyr, metallurgijə və toqumiciliq sanaətlirini texnika quralliri bilən təminləş jaqdin həm işləpciqirişni məkkəmləş cəhəttin aqida qelişqə başlidi.

Anglijə əzi ycyn jeza egilik məxsulati: buqdaş, gəş, jaq sanini jətərlik dərəcədə işləp ciqiralmajdu və ularni cəttin kirgyzyskə muxtaq bolmaqta.

Bək kən kolonijilər Anglijigə sanaət xammallirini və jeza egiliginin məxsulatinı beridu. Anglijə əzinin sanaeti işləp ciqarqan mallirini kolonijilirigə ciqirip satidu. U kolonijilərdin jənə bək con pajdilar elip, öz kapitallirini tiqidu.

Anglijə öz kolonijiliri bilən birlikdə Briton imperijisini hasil qilidu. Imperijinin birligini qoqdaş ycyn u, quvvətlik hərbiy flotini ujuşturdi və pytyn jər şarida əhmijətlik deniz punktlirini tatip besip alqan. Hazirqi vaqta Anglijinin dominionliri dəp atilidiqan bir qatar kolonijiliri xelila

əzi alahidə iş elip bərişliqqa jetiştı. Bularnıñ ən conliri Şimalij Amerikidiki **Kanada** və **Avstraliyə sojuzi** hesaplinidu. Unıñ xoşna arilida çajlaşqan dominion **İrlandiyə** Anglijigə toluq bojsunmasliq ycyn kyrəşməktə. Anglijinin ən con kolonijisi bolqan **Hindistanda** millij azatliq ycyn revolyt-sion kyrəş kənəjməktə. Hindistannın azatliq hərakitidə jaş Hindistan proletariati kyndyn-kyngə con rol başlımaqta.

Anglijə—ən quvvətlik imperialistik dölətlərdin biri. U, özının hakimijitini həm qurallıq kyc bilən həm qeleq və unıqqa muxtaç bolqan məmlikətlərgə ciqiridiqan kapitalliri bilən tutup turudu. Anglijinin dölətni idarə qilişi parla-mentliq monarxiyə hesaplinidu.

Anglijinin pajtəxti—**London**.

Əhmijətlik sanaət şəhərliri—**Birmingam, Mancester**.

Vezipilar. 1. Qərbiy Jevropa xəritisidə Anglijini və unıñ baş şəhərlirini tepinlər.

2. Dunja səjasij xəritisidə Anglijinin əsasij kolonijilirini tepinlər.

Fransiyə (551 min kv. km).

Fransiyə—kyclyk kapitalistik dölətlərnin biri. U, Jevropa materiginin qərbiy qismida çajlaşqan. Fransijidə 42 million xəlq jaşajdu. Dunja uruşidin jəngyci bolup ciqip, Fransiyə özının eqir sanaetini kyclyk kənəjtti. Məsilən, cojun və gan eritip eliş, maşına quruluş həm ximiyə sanaetini kyclyk kənəjtti.

Jeza egiligi Fransijidə bək con rolni ojnajdu, lekin jeza egiliginin texnikisi juquri əməs. Fransijinin öz aşıliqi jetişməjdu, aşıliqni u, cəttin kirgyzyş kerək.

Fransiyə nurqun kapitallarqə egə bolup, dunjanın ən con bankirliridin biri. U öz kapitallirini qərz halida başqa dölətlərgə berip turup, kəp pajda alidu.

Fransijinin kolonijiliri **Şimalij və Mərkəzi Afrika** həm **Hindixitajda** çajlaşqan.

Fransijinin dölət idarə qilişi demokratik respublika bolup hesaplinidu. Fransijinin əmgəkci xəlqliri ujuşup elip, Fransijidə uruşqa həm faşizmqa qarşı xəlq frontini təşkil qiliştı. Bu kyrəşnin nətiçisidə Fransiyə parlamentiqa xəlq frontinin vəkilliri saılanqan. Ular parlament cilinlirinin kəp-ciligini təşkil qilip, xəlq frontinin həkymitini hasil qildi.

Fransijinin pəjtəxti baş şəhəri — **Pariz** hesaplinidu; con şəhərliri — **Lion, Marsel**.

Fransijə bilən SSSR arisida qandaq bolmusun ycynci bir dölətlərdin biri huçum qilip qalqanda öz-ara jərdəmlişip qoqdaş toqruluq dogovor (şərtname) tyzylğan.

Vəzipilar. 1. Qərbi Jevropa xəritisidə Fransijini və unin baş şəhərlirini tepinlər.

2. Dunja səjasij xəritisidə Fransijinin baş kolonijilirini tepinlər.

Italiyə (310 min kv. km).

Italiyə Jevropinin cənubidə orunlaşqan. U materikta Po dərjasi bojlap pəs tyzlənlikni və u dərjani orap kəlgən Alp taqlirini, Apennin jerim arilini həm unin jeniqa çajlaşqan arallarni egiləp turudu.

Italiyidə 42 million xəlq bar. Imperialistik uruşdin kejin Italiyə özinin sanaetini kyclyk kənəjtiti, xususən uruşqa təjarliniş bojicə işləvatqan sanaətliri: avtomobil işləp ciqiriş, aviatsion və şundaq sanaətliri kyclyk kənəjdi. Italiyə sanaeti pytynləj cəttin kətyrydiqan xammal və jeqiş əşjaliri bilən işləp turudu. Italiyə işciliri bək az iş həqqi alidu; kapitalistlar bolsa şu səvəbtin bək con pəjdilarqa egə boluşudu. Italiyidə jərnin kəp qismi con pomeşciklarnin qolida. Italiyinin dixanciliq bilən məşqul bolqan xəlqinin jerimi batraqlar kicik-kicik alqandək jərlərgə egə bolqan dixanlar, nahajiti kəmbəqəlcilikdə. Məmləkitidə nuroqun yzımlər, majliq həm cənup məğyliri əstyrlydu. Italiyə ən zomigər qalçır imperialistik dölətlərnin biri. Italiyidə korolliq hakimijət bar, ləkin həqiqəttə bolsa məmləkətni faşistlar tərpidin idarə qilidu, Faşistlar, işci və dixanlarnin öz azadliqi jolidiki revolytsion hərəkətlirini rəhimsiz — qattiq basturup, xəlqni acarciliqqa və joqsuzciliqqa qaldurmaqta. Ular pytyn bajliqni qurallinişqa sərp qilivatidu. Faşistlar Italiyinin şimalij və şərqi Afrikida çajlaşqan kolonijilirini kənəjtişkə tirişmaqta. 1936 nci jili ular Afrika döliti bolqan Həbəşistanqa huçum qilişti, ular dölətni jənip, kolonijə qilip öz qoliqa aldi. Faşistlar bunin bilən qanaətlinişmidi; cənubij Jevropida və Ottura jər dənizidə ystynlikni öz qoliqa elişqa tirişip, ular jəni uruşqa təjjarlanmaqta. Ular, Germanijigə oxşasla, İspanijidiki grazdandarlar uruşıqa baş tiqip arilişip, xəlq frontinin qanunluq

respublika həkymitigə qarşı qozqulan qilqan mətezniklarnı qurallıq kyc bilən kycləp turudu. Kənyllıqlər dəp jalqan nam sajisida bu jərgə kəltırylgən Italiyə və Germaniynin dajimij əskiri hazırqı vaqıtta İspaniyə mətezniklirinin asasiy kyclirini təşkil qilidu. Ular samolətlar arqiliq tec xəlqlərni, xotun—qızlarnı va jaş balılarnı qirip joq qilmaqta.

İtaliynin pajtəxti—**Rim** hesaplinidu. Ən con sanaət şəhəri—**Milan**.

Vəzipə. Dunja səjasij xəritisidə Italiyni: Rim, Milan şəhərlirini və italiyanlər uruşup jənip alqan Həbəşistanni tepinlər.

Germaniyə (470 min kv. km).

Germaniyə. Jevropinin mərkəzij qismini egiligən və Şimalij həm Baltıq denizliriqə tutuşup kəlgən.

Imperialistik uruşıqıca Germaniyə bək kyclyk imperialistik dölət bolqan. Dunja imperialistik uruşida Germaniyə jənildi. Germaniynin con burzuazijiliri uruş səvəbidin kəlgən pytyn eqirliqni işci sinip həm dıxanlar jəlkisigə təşlidi. Uruşın kejin Germaniyə jənə jənılvəştin başqa imperialistik məmlikətlərnin əsyş dəriçisigə kətyrylyp, hazır ularqə bəs-bəsci bolup ciqmaqta.

Germaniyə xəlqinin umumij sani 66 million kişidin ibarət. U xəlqnin yctin ikki qismi şəhərlərdə jəşajdu. Germaniynin pajtəxti—**Berlin**, ən con şəhərliri—**Gamburg, Lejpsig** hesaplinidu.

Germanijidə hakimijətni hazırqı vaqıtta (1933 nci jildin beri) faşistlar partijisi tartip alqan. Bu faşistlar partijisi con kapitalistlar və pomeşcıklar mənpietini qoqdajdu. Faşistlar fəngə, mədəniyətkə qarşı qanlıq kyrəş elip barmaqta. Revolytsion işcılarnın hərəkətlirini ən qattiq halda basturmaqta. Kommunistlar partijisi joşurun halda işləp, kapitallar və ularnın faşist jalaqciliriqə qarşı qəhrimanlarcə kyrəş elip barmaqta.

Germaniyə pytyn egilik işləmcanlıqini jəni uruşqa, birinci nəvəttə—SSSR-qa qarşı uruşqa təjjarliqqa qaritilqan.

Hızırqı vaqıtta Germaniyə, İspaniyə həkymitinin mətezniklarqə qarşı bolqan uruşıqə arılaşqan, u mətezniklarqə ocuqtin—ocuq əskərlər, qurallar, tankılar və aviatsijələr bilən jərdəm bərməktə. Germaniyə bu kyrəştə əzinin qatnışı bilən-

İspanijəni özünün egiligi və səjasij ystynligigə boij sundurşqa tirişidu.

Vəziyə. Qərbi Jevropa xəritisidə Germanijini və onun baş şəhərlirini tepinlər.

Japonijə (382 min kv. km).

Japonijə territorijisi Tec okeannin tət con aralliri və nurqun kicik arallardin ibarət.

Japonijədə 66 million xəlq bar. Japonijə Azijidə sanaəti xelila con juquriliqqa jətkən birdin bir məmlikət. Bu sanaət kəpirək cəttin kəltiryliidiqan jeqiş əsjəsi və xammal jərdimi bilən işləvatidu.

İşci sinipni bək qəttiq eksploatatsijə qiliş nətiçisidə Japonijə sanaətciliri öz sanaətlirinin məxsulətlirini öz məmlikətidin təşqiriqə ciqirip bək ərzən bahada satalajdu, nətiçidə başqa kapitalistik məmlikətlərnin sanaət mallirini dunja baziridin siqip ciqiralajdu.

Japonijə dıxanlirini pomeşciklar təripidin eksploatatsijə qilinişi, Japonijə işcilirini sanaətcilər təripidin eksploatatsijə qiləiniqə qariqanda uncıla jənik əməs. Japonijə jəziliri pytynləj acarciliqta desima boludu. Japonijinin dələt idarisi parlament monarxiyə. Japonijinin parlamenti cəgarılanqan hoquqqa egə. Japonijinin həkymiti həqiqəttə Japonijə vojenşcinilirinin quralı bolup hesaplınıdu. Japonijə Germanijə bilən sojuz tyzyp, bu sojuz kommunizmi təqitişqa qarşı kyərəş ycyn emiş. Həqiqəttə bolsa bu sojuz biznin sotsialistik vətənimizgə qarşı çənytylgən.

Japonijə Tec okean ystidə ystynlykni eliş ycyn imperialistik uruşida xusəsən aktivliq bilən qatnaşqan dələt bolup hesaplınıdu. Unin təripidin Xitajnin Şimalij provinsijisi — Mançurijini və Şimalij Xitajnin bir qismini besip alqan. 1937 nci jili jəzida u, jənə jənidin Xitaj respublikisiqə huçum qildi. Japonijə pytyn Xitajni özigə boij sundurmaqqa tirişidu. Japonijinin vojenşciniliri SSSR qə qarşı huçum qilışqa pytyn kyc bilən təjjarlinivatidu. Ləkin biznin Qizil Armijəmiz, SSSR nin təşcilik səjasitinin kyclyk tyrygi bolup hesaplınıdu, əgər dyşmən biznin sotsialistik vətənimiznin biçirimligigə qəst qilsa, dyşmənnin titpetini ciqirişqa tiliğən vaqta təjjar boludu.

Japonijinin baş şəhəri — **Tokio.**

Vəzipə. Dunja səjasij xəritisidə Japonijini, unın pəjtəxti Tokioni və unın kolonijilərinə tepinlər.

KAPITALISTİK DUNJASININ BAŞQA MƏMLİKƏTLƏRİ.

Jevropida bir qatar başqa kapitalistik məmlikətlərmə bar.

Bularnın köpliridə, con imperialistik məmlikətlərgə qariqanda sanaət kam tərəqqij qılqan və jeza egiligi con əhmijətkə egə. Bu məmlikətlər səjasij jaqtin alahidə ajrimligini saqlavatqan bəlsima, şunin bilən billə asasiy imperialistik dölətlər təsiri astida kyn kəcyrsydu. Bundaq məmlikətlərgə, məsilən, Avstriyə şunin bilən bir qatarda biznin qərbimizdiki xoşnilar: Finlandiyə, Estoniyə, Latviyə, Polşa və Ruminijilər kiridu.

Jər şarinin jerimidin tolaraqı imperialistik dölətlər eksplotatsijisi (ezişi) astida jaşajdu. Imperialistlar taripidin eziivatqan məmlikətlər bək qələq egilikkə egə.

Uların sanaətliri kyəsiz tərəqqij qılqan. Jərlər pomeşcıklar qollirida. Bu məmlikətlərnin bəziləri jə bu, jə u, imperialistik dölətlərgə qarəşliq və ularni kolonijilər dəjdu. Mundaq kolonijilərgə **Hindistan** kiridu. Bəzi bir məmlikətlər şunindəkla imperialistik dölətlərgə bojsunudu. Ular qəqəz jyzidə əzigə alahidə ajrim məmlikətlər bolup hesablan-sima, ularnin turmuşiqə bu imperialistik dölətlər ocuqtun-ocuş arilişsidu. Bu məmlikətlərnə mustəqilsiz (ixtijar-sizliq) və jerim kolonijilik məmlikətlər dəjdu. Mundaq jerim koloniyə məmlikətlərgə, hazırqi vaqta əzinin alahidə ajrim mustəqilliqi ycyn kyrysıvatqan Xitaj məmlikiti kiridu.

İspaniyə (503 min kə. km).

Kapitalistik dunjasinin məmlikətləri arisida İspaniyə respublikisi alahidə ahvalda turudu. Hazırqi vaqta unında İspaniyə əmgəkçiləri bilən xəlq ara faşizm arisida qanlıq ky-rəş ketip bəridu. Faşizmqa qarşı kyrişivatqan qəhriman İspaniyə xəlqinin işi, joldaş Stalinnin ejtqinidək „pytyn aldin-qi və progressiv insanijətnin umumij işi“ bolup hesablinidu.

İspaniyə Pirenej jerim arilida çajlaşqan. Unında 24 mln. xəlq jaşajdu. Bir qancə esirlər davamida İspaniyə xəlqi pə-

neşçik və poplar ezişi astida kyn kəcyryp kəldi. Şunun cən İspaniyanın əmgəkci xəlqi bək kəmbəqəl yaşajdu. İmperialistik uruşidin kejin İspaniyanın işci və dıxanliri revolyutsion kyrəş kətərdi. 1931 nci jili korolni jiqitişqa və qoqışqa ularqa mymkynlyk boldi, lekin hakimijət şundaq olsimu pomeşçik və kapitalistlar qolida qaldı 1934 nci jili İspaniyanın İspaniyanı (Asturiya) taq və şaxta işçiliri ozqulan ketyryp, Ovijedo şəhərini tatip aldı. Amma lekin ularqa hakimijətni öz qolida tutup qelişqa mymkynlyk olimidi.

1936 nci jili İspaniya respublikisinin parlamentiqa vəkilər sajləştə faşizmqə qarşı bolqan xəlc fronti jenip ciqti. Ləkin jerim jildin kejin, 1936 nci jili iyul ejida faşistlar revolyutsijigə qarşı hərbiy mətez kətərdi, bu mətez İspaniyanı nurlun ajlar qan təkyşlyk grazdan uruşıqa ducar qildi.

Əgər, bu mətezni təjjarlıqan və İspaniyanı özünün egilik həm səjasij təsirini cinitişqa tirişqan Germaniya bilən İtaliya faşist hökymətliri İspaniya faşistliriqa yardım bərmigəndə, bu mətez alla qacan basturulqan bolar edi.

Ular metezniklarqa pəqətlə qural, uruş materialliridin yardım beriş bilənla qanaətlənməjdü, bəlkə bəcajiki kənylyklər degən sözni qilip İspaniya meteznikliriqa özünün dajıqij əskərlirini əvətivatidu. Şundaq qilip, qəhriman İspan xəlc fronti pəqətlə özlrinin faşist meteznikliriqa qarşı kyyışyp qalmajdu, bəlkə həqiqəttə uninqa hücum qilqan inqerventlarqa qarşı—İtaliya həm Germanijigə qarşı uruş elip etip baridu.

İspaniyanı sanaət kycsiz tərəqqij qilqan, jeza egiligimu texnika jeqidin qeleq. İspaniyanın pəjtəxti—**Madrid**.

Avstriya (84 min kv. km).

Avstriya Mərkəzij Jevropida, Germaniya bilən İtaliya arasında çajlaşqan. Unın xəlqi 6,7 mln. kişi. Bu kicikkinə məmlikət bolsima, sanaət cəhəttin bək tərəqqij qilqan. Hakimijət faşistlar qolida, bu faşistlar qəhriman Avstriya proletariatinin evolyutsion ketyrylyşlirini qattıq—rəhimsiz basmaqta.

Pəjtəxti—**Vena**.

SSSR nin Baltıq bojidiki xoşniliri.

Finlənidiya (388 min kv. km), **Estoniya** (48 min kv. km)
Latviya (66 min kv. km), **Litva** (56 min kv. km).

SSSR nin şimalij—qər p tərəptiki cegarisi jenida tət k
cik kapitalistik məmlikətlər—Finləndijə, Estonijə, Latviyə
və Latvijinin cənubidə biznin bilən umumij cegarisi bolm
qan Litva məmlikiti çajlaşqan. Xəlqinin umumij sani 9 mln
kişi. Bular dixanciliq bilən məşqul boludiqan məmlikətlər
Bularnin arisida sanaət jaqtin xelila tərəqqij qilqan Finlan
dijə bolup, bu xeli nurqun jaqaştin byjymələr işləp ciqiri
sanaetiqa egə. Bu dələtlərnin həmmisi SSSR da Uluq Ok
təbr sotsialistik revolytsijisi boluş nətiçisidə, padşa Rossiji
sinin sostavidin ajrilip ciqip, özigə alahidə ajrim məmlikət
lər bolup qaldi. Şəjasij tyzylys çəhəttin bular burzuazij
respublikalar hesaplinidu. SSSR bu məmlikətlər bilən, v
başqa özimiznin xoşnilirimiz bilənmü bir-birsigə huçun
qilmas toqruluq dogovor (şərtname) tyzdi.

Finləndijinin pəjtəxti—**Gelsinki.**

Estonijinin pəjtəxti—**Tallin.**

Latvijinin pəjtəxti—**Riga.**

Litvanin pəjtəxti—**Kaunas.**

Polşa (388 min kv. km).

SSSR qər p tərəpidin **Polşa** bilən cegarılanqan. Bu d
lətmü şundaq imperialistik uruşidin kejin yc dələtnin: Ros
sijə, Germanijə və Avstro-Vengrijənin ajrim qisimlarqa b
lynyşidin kelip ciqqan. Polşida 33 mln. kişi jaşajdu. Polş
burzuazijisi və pomeşçikliri Polşidiki ukrain, beloruss, Litva
jevrej və nemis xəlqlirini poləkləştiryşkə tirişip ezivatidu

Poləklər, ukrainlar və belorusslarnin əsasij hynyri dixan
ciliq. Biraq pytyn hajdilediqan jərnin jerimidin kəpyrəg
pomeşçik və kulaklarqa tegişlik. Polşida dixanlar namrat
liniş əhvalda şünün bilən billə bu namratliniş jildin jilq
jəmanlinivatidu. Məmləkəttə dixanciliq pəşkə cyşyp bar
maqta.

Polşa pəjdiliq qezilmilarqa baj bolsimu, şününqa qari
qanda sanaeti juquri kətyrylməstin, bəlkı unı şanaeti tøvən
pəs əhvalda turudu. Polşida sanaət mallirioqa baha bək ju
quri, şünün ycyn bu mallarni setip elişqa kəmbəqəl xəlqlər
nin kyci jətməjdü, bu xəlqlər həttə ən kerəklik nimilərnim
setip alalmajdu.

Polşa panliri (Polşa mənəpədarliri) SSSR qa bək dyş
mənlək kəz bilən qarajdu. Panlar biznin sotsialistik Sojuzi

nizqa, jaman kərəlməs düşmanlik qilişqa tirişqan German
aşızmnın prikazcikli ri bolup hesaplinidu.
Polşida dölət hakimijiti faşistlar qolida turudu.
Polşinin pajtəxti — **Varşava**.

Ruminijə (138 min kv. km).

Çənubij — qər p tərəptin SSSR qa **Ruminijə** jeqin tutu-
p kelidu. Unin xəlqi 7,8 mln. kişi. Imperialistik uruşidin
kejin Ruminijə bizgə qaralıq Bessarabijini besip aldi. Ru-
minijə köpirək dixanciliq məmlikət. Unin əmgəkci dixanci-
ri pomeşcik və kulaklar qol astida eziliştə işləjdu. Sanaət
bəylmliridin neft ciqiriş alahidə əhmijətkə əgə.
Ruminijinin baş şəhəri — **Buxarest**. Ruminijə — korolluq
darə qilinidu.

Korol hakimijiti parlament bilən cegarılanqan.

Tyrkijə (763 min kv. km).

Kapitalizm otturcə tərəqqij qiloqan məmlikətlərgə **Tyr-
kijəmu** kiridu. Tyrkijə çajliri qərbij Azijə və Jevropida,
ottura jər denizi bilən Qara denizni tutaşturudi qan boquz-
qa jeqinlişip kəlgən oblastlarda çajlaşqan. Tyrkijə SSSR
bilən Zakavkazijə tərəptə umumij cegarioqa əgə. Tyrkijida
15 mln. kişi jəşajdu.

Imperialistik uruşidin kejin jəniləqan Tyrkijə imperialis-
tik hakimijətlər — jənip ciqqanlarnin həkymdarliqi astida bo-
lup qaldi. Biraq u əzinin millij qutuluşi ycyn kyrəş başlidi.
Bu kyrəştə Tyrkijə, əzini respublika dəp çaka qilip, əzinin
səjasij jaqtin mustəqil — ixtijarliqni jənip ciqti. Tyrkijə bilən
SSSR arisida məkkən dosluq bar. Tyrkijə sanaətinin əsyşidə
SSSR uninəqə jərdəm bərivatidu. Tyrkijidə jeza egiligi he-
limu əsasij rol ni ojnajdi qan bolsimu, u əzinin sanaətinin
əsyşidə bilingidək utuqlarəqə əgə bolup ylgardi. Tyrkijə di-
xanliri, pytyn jərnin jərimidin tolaraqiqə əgə bolqan po-
meşcik və kulaklarəqə köpirək baqlıq bolup jəşimaqta. Tyr-
kijinin pajtəxti — **Anqara**. Ən con şəhər bolqan **Stambul**
Bosfor boquzida çajlaşqan.

Iran (1,6 mln. kv. km).

Iran biznin cənubimizda Azijilik xoşnimiz bolup hesablinidu. Irannin xəlqliri 15 mln. kişi. Bu egilik cəhəttin qələqməmləkət, bu jərdə həmmə jərlər degidək pomeşcik, ruhanilər, və dölətkə qaraşlıq. Kəmbəqəl dıxanlar—arendatorlar pomeşciklərə qəqlıq bolup bək eqır muxtaçlıqta jəsajdu. Iranda neftqə bəj neft məmbəlırı bar. Bu jərdə neftni Angliyə kapitalistlırı tərıpidin cıqırılıdu. Şunin ycyn Angliyə sıjasij jaqtin Iranni öz təsiri astıqə elip əriksiz qılışqə tirişidu. İran özının mustəqilliqini saqlap turup, hər dajim xəlqlə azatlıqı jeqida turudıqan SSSR bilən dostluq əlaqini yzməsın kelivatidu. Iranda idarə qılış işi—xəq vəkılliri bilən cəgarılənqan monarxiyə idarə qilidu.

Irannin pəjtəxti—**Tegeran**.

Avqanstan (650 min kv. km).

Biznin cənup tərıpimizdə Azijilik xoşnılarqə şunindəltəqlıq məmləkət **Avqanstanmu** kiridu. Unında nurəun qəbilələrə bəlynidıqan 7 millionqə jeqin xəq jəsajdu. U xəqlər qeqləq dıxancılıq və maldarcılıq egiligi bilən məşqul. İmperialistik uruşıqə bu məmləkət Britan hakimdarcılıqıda bolqan edi. Uruşın kejin avqanlar özının mustəqil—eriklik jəsişi ycyn kırışyskə başlıdi. 1919 nci jili Avqanstan bilən Angliyə arisida uruş ucqun elip kətyryldi və Angli-canlar Avqanstannın mustəqilligini tonuşqə məçbur boldi. Bunindin kejin Avqanstan SSSR bilən dostluq əlaqə tyzdı. Avqanstannın pəjtəxti—**Kabul**. İdarə etiliş monarxiyəlik.

Monqolijə (1,5 mln. kv. km). Tuvın (165 min kv. km) xəq respublikiliri.

Monqolijə və Tuvın respublikilrinin revolytsion xəlqlirinə əmgəkčiliri əzlirinin azatlıqı ycyn, utuqluq kırış elip ketip baridu.

Bu respublikılarnın hər ikkilisi SSSR nin cənubidiki Azijilik cəgarılrıqə jeqin tutuşup kelidu. Ularnın umumij məjdani Jevropinin cən döliti bolqan Fransiyə məjdanidin yc mərtibə kəpirək, ularnın xəlqliri bolsa bir millionqə jeqin. Bu xəqlər pytynləj degidək kəcmən carvacılıq bilən

məşqul boluşudu. Otkən zamanlarda bu məmlikətlər Xitaj-nin qeləq kolonijiliri bolqan. Biraq 1921 nci jili öz knəzli-rini qoqlap ciqirip, ular əzlrini mustəqil respublika dəp çaka qildi. Hər ikki respublikalarda kiripostnojluc mustəqilsizlikni və knəz həm monastrlar pajdisiqa bolqan xəlq etaət boluş-lirini elip təşlidi jərlər umumij xəlqniki dəp çaka qilindi. Hazirqi vaqıtta ularda əmgəkci aratstlar (dixanlar) dektaturisi jaşavatidu. SSSR bilən jeqin dosluq əlaqida bolup, hər ikki respublika biznin Sojuznin jardimi arqisida öz sanaətlirini estyryvatidu.

Biznin sotsialistik sojuznin jələkciligi bilən, kapitalistik tərəqqij qilişini kytməstin və kapitalizmsiz, ular tərəqqij qiliş joli bilən ketip baridu.

Monqol respublikisinin pajtəxti—**Ulan-Bator.**

Tuvin respublikisinin pajtəxti—**Qizil.**

Xitaj (10 mln. kv. km).

Xitaj—rəsmij halda mustəqil dölət, biraq Xitajda şu kəmgicə imperialistlar öz kolonijiliridə qandaq bolsa şundaqla xoçajin bolup kəldi.

Xitaj şərqi Azijidə çajlaşqan. Unında 475 mln. qicə xəlq jaşajdu. Bu məmlikət pytynləj dixanciliq bilən məşqul. Unında 350 mln—qicə xəlq dixanciliq bilən məşqul. Ozuq bolup xizmət qilidiqan əsasij samənqolluc əşliqi, gyryc bolup hesaplinidu. Xitajda jərnin kəpirək qismi pomeşciklarqa qaraşliq, dixanlar bolsa əzinin tolu mu kicik etiz məjdanlirida jərim acarciliqta turmuş kəcyrydu.

Xitajnin sanaəti kyəsiz tərəqqij qilqan. Sanaət əsasən cət məmlikət kapitalistlar qollirida. Imperialistlar xitaj sana-etigə pəqətlə öz kapitallirini pajdiqa seliplə qanaətlənməjdu, bəlki Xitajnin əjrim əblastlirininu egiləp elivalidu. Məsilən, Japonijə Mançurijini tatip elip, unında Mançu Go döliti tyzdi, ləkin həqiqəttə Japonlar hakimdarliqi astida, şundaqla Japonijə şimalij Xitajnin xelila qismini tatip aldi. Japon Vojənşciniliri pytyn Xitajni əzigə etaət qildurmaqqa teriş-maqta. 1937 nci jili jazliqi Japonijə jənidin Xitaj respubli-kisiqa qarşı bulap tatip eliş uruşini başlidi. Xitajda xusəsən Japonijə, AQS və Anglijinin mənəpətliri bir-birsi bilən to-qunuşidu.

Xitajda cət məmlikət kapitalistlirinin əhmijətlik təcini

punkti bolup cənubij Xitajnin con şəhəri—**Şanxaj** hesaplınıdu. Şanxajda sanaət nahajiti tərəqqij qilingan və bu jərdə Xitaj işçılar massisi toplanqan. Şanxaj xitaj işçilirinin revolytsion hərəkətlirinin con mərkizi bolup hesaplınıdu.

Xitaj, gubernatorlar tərpidin idarə qilinip turudıqan nurqun provensijlərdin ibarət, bu gubernatorlarnin hər qajsinin qolida özinin armijisi bar. Şünün ycyn Xitaj rəsmij halda bir tutaş respublika dəp atilip, mərkəzij həkymətkə egə bolqan bolsimu, ləkin həqiqəttə bu məmlikəttə hakimijət gubernatorlar qolidaliqi eniq. Hazırqi vaqıtta Xitajda, Japonijə huçumigə qarşı kyrəştə, Xitajni birləştyrş və özinin müstəqil jəsişi ycyn kyryşyskə birləşkən kyclyk armijə tyzyşkə quvvətlik umumij xəlq hərəkiti kənəjməktə.

Xitajnin qəhriman kommunistlar partijisi bu revolytsion — azatlıq hərəkətkə jolbaşçiliq qilişta kyndyn - kyngə con rollarqə egə bolmaqta.

Britanijə Hindistani (4,7 mln. kv. km).

Britanijə Hindistani. Hindistan jerim arilida və uninəqə jeqinlişip kəlgən Azijə materiginin qisimlirida orunlaşqan bolup, bək con Anglijə kolonijisi hesaplınıdu.

Hindistanda 353 mln.xəlq bar; Hindistan xəlqinin tət-tin yc qismi jeza egiligi bilən məşqul. Pomeşçiklar tərpidin eksploatatsijə qilinivatqan azla jeri bar dıxanlar bək qorqunucluq joqsuzciliqta jəşajdu. Hosul bolmiqan jilliri adəmlər bək nurqunlap acarciliqtin qirilidu.

Anglijə öz kolonijisini xammal beridiqan jər qilip va Anglijə tovarlırini alidiqan kolonijə halida saqlaşqə tirişip, uzaq zamanlarqicə Hindistan sanaətinin ősüşini synij jol bilən toxtutup kəldi. Biraq imperialistik uruşı vaqıtida jərlik, kəpirək toqumiciliq, sanaəti capsan tərəqqij qilişqə başlıdi. Bu sanaət xususən **Bombey** va Kalkutta şəhərliridə toplanqan.

Hindistanda millij azatlıq ycyn kyrəş kənəjməktə.

Əmgəkcilər massisi kyndyn kyngə nurqun sanda revolytsion-azatlıq hərəkətkə cəlp qilinmaqta, bu hərəkətni Hindistan proletariati cəqurudu.

Sotsialistik revolytsijə aldidiki qorqunucliqida Hindistan burzuazijisi millij - azatlıq hərəkitiğə xainliq qilivatidu və Anglijə bilən səjasət tyzməktə.

Hindixitaj jerim arili.

Azijinin ikkinci con çənubij arili—**Hindixitaj**—kəpirək qismi Angliyə bilən Fransijinin kolonijisi hesaplinidu.

Bu aralnin qərbij və çənubij qisimliri Angliyəgə qaraşliq. Unin kicigirək araldiki ən çənup cetidə, Angliyə mylki bolqan əhmijətlik şəhər **Singapur** porti çajlaşqan. Bu port Hindi okeani bilən Tec okean arisidiki Anglijinin deniz jollirini qoqdiquci ən kyclyk hərbiy deniz qorqini. Jerim aralnin şərqij qismiliriqa Fransiyə egə. Jerim aral ottursida Angliyə bilən Fransiyəgə baqlıq bolqan **Siam** döliti çajlaşqan.

Hindixitajnin əmgəkci xəlqliri pomeşciklar və ular tərpidin işləp ciqirivatqan produktılarni setip alquci sodigərlər tərpidin ezilgən; bu jərdə kaucuk, caj, kofe, qənt, gycryc, və tamakılar kəp jioqilip elinidu.

Avstraliyə, Afrika və Çənubij Amerikanin səjasij bəlynəyi.

Ən axirida Avstraliyə, Afrika və çənubij Amerikanin Səjasij ahvalıqqa qisqicə toxtap ketəjlüq.

Avstraliyə materigi Avstraliyə sojuzinin territorijisi bolup hesaplinidu, bu sojuz səjasi jaqtin özini-əzi idarə qilidiqan Britan imperijisinin mylki (dominioni) boludu. Imperialistik uruşidin kejin Avstraliyə əzinin egilik jaqtin mustəqilliqini xelila cinitti, və şuninqa nisbətən con səjasij mustəqilligini kyrysyp almaqta.

Afrikinin kəpirək qara çinis xəlqliri orunlaşqan bək con materigi pytynləy degidəklə con imperialistik məmlikətlərnin Fransiyə, Italiyə və Anglijilərnin kolonijiliridin ibarət.

Fransiyə Afrikinin pytyn şimalij qərbini (unun bujərdiki asasiy kolonijisi Alzir) və qərbij həm Mərkəzij Afrikinin bir qismini tatip alqan. Bir tutaş degidək pytyn şərqij həm çənubij Afrika—Ottura jər denizidin başlap Afrikinin çənubij tygəncisigicə bolqan jər Angliyəgə qaraşliq. Afrikinin şimalij şərqidə Nil dərjasinin eqimi bojlap çajlaşqan. **Jegipet** döliti həqiqəttə Angliyə hakimdarlıqı astida iş kərydu. Alzir bilən Jegipet arisidiki Şimalij Afrika (Liviyə), şunin bilən billə Şərqij Afrika deniz bojliridiki mylk jərlər Italiyəgə qaraşliq. Italiyə faşistliri tərpidin soquşup tatip elinqan **Xəbəşistanda** basquncılarqa qarşı jərlük xəlqnin partizanlar uruşı helimu davam qilivatidu.

Çənubij Amerika kəpirək dölətlərdin tyzylgən, bu dölətlər özlrinin səjasij mustəqilliqlerini saqlap kelivatqan bolsima, lekin egilik jaqtin Anglijigə və Amerika Qoşma Ştatlarqə bojsunudu, bu dölətlər (Anglijə həm AQS) arisida çənubij Amerika materigiqə təsir qiliş ycyn öz-ara kyrəşməktə. Bu jərdə ən con dölətlər bolup **Braziliyə** həm **Argentina** hesaplinidu.

Vəzipilər. 1. Xəritidə juqurida kərsytylgən mustəqilsiz və kolonial məmlikətlərnə həm ularniñ pəjtəxtilirini tepinlər.

2. Xəritidə SSSR niñ pytyn xoşnilirini tepinlər.

X. SSSR NIN QISQICƏ OBZORI.

SSSR nin geografik əhvali.

SSSR Jevropinin şərqij jerimini, Ural taqliridin başlap Tec okeanoqicə pytyn şimalij Azijini və Kaspij denizinin şərq tərəpidiki Ottura Azijini egiləp turudu. Sovet Sojuzinin egiləp turqan məjdani 21 mln. *kv. km* din oşuqraq jərnı təşkil qilidu jaki jər şaridiki adəmzət jəşajdiqan pytyn quruqluqnın altidin bir qismiqa baravər.

Şimalda SSSR Şimalij Muz okeaninin bojliriqa kelip tutuşudu. Bu okeannın aralliri Sovet Sojuziqa qaraşliq: ikki cən araldin ibarət. **Jeni Jər**; Jeni jərnın şimalij-qərbidə, jiraq şimalda, **Frans-Iosif** jeri dəp atilidiqan bir gruppə arallar jatidu. Jeni jərnın şərq tərəpidə **Şimalij Jər** dəp atilidiqan arallar gruppisi çajlaşqan, unindinmu nerirəq şərq-tə bolsa **Novosibir** aralliri və **Vrangel** arili bar.

Bu arallar arisida Şimalij Muz okeani bir qancə qirqaq boji denizlirini ujuşturudu. Məsilən: Sojuznin Jevropa qismidiki deniz bojliri jenida Jeni jər arilinin qərp tərəpidə, **Barensov** denizi bar. Bu denizqa Atlantik okeandin Golfstrim issiq eqimi eqip kiridu, şunin ycyn Barentsov denizi özünün cənubij qismida hec qacən su tonlimajdu; bu jərdə, Kolsk jerim aralının deniz bojlirida Sojuznin əhmijətlik porti—**Murmansk** çajlaşqan.

Kolsk jerim arilinin cənup tərəpidərək **Aq** deniz çajlaşqan. Buninqa Golfstrim eqiminin issiq suliri kirməjdu, şunin ycyn u, deniz uzaq qışta muz bilən qaplinidu. Aq deniznin qirqaq bojida, Şimalij Dvina dərjasinin qujuluş tumşuqida **Arxangelsk** porti çajlaşqan.

Jeni jər bilən Şimalij jər arili arisida **Karsk** denizi jatidu, bu deniz hətta jazliqimu yzyp jyrydiqan muzlar bilən yst-ystigə toplunup ketidu. Hər jili jazliqi soda paroxodlirinin karivanliri biznin muz jarqucilar jardimi bilən Karsk denizi arqiliq ətəp Sibir dərjaliri bolqan Ob həm Jenesej-

nin qujuş çajliriqə ətəp kəlidu. Jəneşej dərjasinin bojiqə sovet jillirida **Igarka** porti qurulqan—bu jərgə deniz paroxodliri kəlidu.

Şimalij jərnin şərqi dərək deniz muzlar bilən teximu kəpirək qaplanqan, jyzış şaraitliri jənimu qijinraq. Bir az səjahətclərgə con qijinciliqlar bilən muzlarda qışlaşlar arqiliq Jevropinin və Azijinin pytyn şimalij deniz qırçaqliri bojlap Atlantik okeandin Tec okeanqə ətışkə mymkynlyk boldi; sovet hakimijiti dəvidə ahval ətğərdi.

Şimalij Muz okeanini ygynyştə bək con qilingan işlar, Şimalij deniz joli bilən sovet muz jarqucilirinin (paroxod) qəhrimanliq jyryşliri, şünün bilən bir qatarda bir qancə addij paroxodlarnin jyryşliri Sibir deniz bojlirida jyzışnin mymkynligini isbatlidi. Hazirqi vaqтта bu şimalij deniz bojliri uzunliqi bojicə jyk və passazirlar (jolavci) bilən toqridin-toqri paroxod jyzyşliri bolup turudu.

Qərbi j tərəptin Sovet Sojuzi Baltiq denizinin **Fin** qoltiqi bojliriqicə jəqin tutuşup kəlidu. U qoltuqtiki Niva dərjasinin qujuluş çajida **Leningrad** çajlaşqan. Leningradtin qərbi j Jevropa məmlikətlirigə ən qisqa deniz joli kətidu. Amma ləkin Fin qoltuqi qışliqi tonlap qəlip və şünün nətişidə, Leningrad portinin işliri 2—3 ajlarqə zzylyp qalidu.

Sojuznin Jevropa qisminin çənubidə **Qara** deniz jatidu; unin şimalij və şərqi j deniz bojliri sojuzqə qarəşliq Qrim jərim arili Qara denizdin **Azov** denizini ajrip turudu. Qara denizdin Fin qoltuqidikigə oxşaşla qərbi j Jevropiqə ciqışqa jol kətidu, bu jərdə bir qancə əhmijətlək port şəhərliridin Kavkaz deniz bojida **Novorossijsk** və **Batumi** şəhəri bar, Qara deniznin şimalij qırçaq bojida—**Odessa** şəhəri bar. Qrim jərim arilida bək jaxşı port—**Sevastopol** şəhəri bar.

SSSR nin şərqi j deniz cəgarisi Tec okeannin yc denizi bilən cəgarilididu. Şimalda **Beringov** denizi jatidu. **Kamcatka** jərim arili u, denizdin **Oxot** denizini açirtip turudu. Bu hər ikkilisi qışliqi soq, kən məjdanda tonlap kətidiqan denizlər. Oxot deniznin çənubij tərpidin **Saxalin** arili sozulqan, u aralnin şimalij jərimi Sovet Sojuziqə qarəşliq, çənubij jərimi—Japonijigə qarajdu. Saxalinnin çənubidərək issiqiaraq **Japon** denizi orunlaşqan. Japon denizinin bojida **Vladivostok** porti çajlaşqan.

Kərsytylyp ətəlgən deniz cəgariliridin başqa SSSR con quruqluq cəgarilarqə egə. Qərptə sojuz bir qancə dölətlər

bilən cəgarilənidu: Şimalij Muz okeani həm Fin qoltığı arisida kətkən Finləndijə bilən bolqan cegara bar; Fin qoltığının cənup tərəpidə—ikki Baltıq jeni məmlikətləri—Estonijə həm Latvijə bilən bolqan cegara ətədu, ulardın ətəkəndin kejin Polşa bilən, jənimu cənubtaraq bolsa, Qara denizgicə jeqin Ruminijə bilən bolqan cegara kelidu.

Sojuz ycın qərbiy cegara cən əhmijətkə egə. Bunun arqılıq biz qərbiy Jevropa məmlikətləri bilən soda işini elip barımız. Biz bu cegarini xusəsən zəhinlik bilən qoqdişimiz lazim, cunki qərbiy Jevropinin faşist məmlikətləri—jeni dünya uruşıqə ot jaqqucılar bu jaqtın bizgə hücum qilişi mımkyın.

Zakavkazijədə, Qara deniz bilən Kaspıy deniz arisida, Sovet Sojuzi Tyrkiyə həm İran bilən cəgarilənidu. İran cəgarisi Kaspıy denizinin şərqigərəkmu davam qilidu. Bu cegaridin kejin nəriraq Şərqətə Avqanstan, Xitaj, Tuvin həm Monqol Xəlv respublikiləri ketidu. Bu cəgarılarda öz xoşnilirimiz bilən xusəsən dostluq əlaqiqə egimiz. Pytın cən kapitalistik dölətlər bu məmlikətlərnə özigə boj sunduruşqə və ularnı əzlirinin kolonijiləri qilişqə tirişivatqan cəqdə, pəqət birlə Sovet Sojuzi həqiqəttə ularnın mustəqilligigə ixrar boludu.

Jirəq Şərqətə SSSR jeqindila Japonijə tərəpidin bəsip elinqan və öz kolonijisigə ajlandurulqan Məncuriyə bilən, xuddi şunıqə oxşəşla Japonijinin kolonijisi bolqan **Korijə** bilən cəgarilənidu. Japonijə vojenşciniləri Məncuriyini və Şimalij Xitajnın bir qismini tatip elip, Sovet Sojuziqə hücum qilişqə təjjarlinivatidu. Şərqij cegarini, biz zəhinlik bilən saqlışımız kerək.

Vəzipilər. 1. SSSR xəritisidə Arxangelskdin ciqip Igarkıqə bəridiqan və Vladivostokqə bəridiqan deniz jolini kərsytnlar.

2. Jerim şar xəritisidə Leningraddin ciqip Odessiqə bəridiqan deniz jolini kərsytnlar.

3. Jerim şar xəritisidə Batumidin ciqip Vladivostokqə bəridiqan deniz jolini tēpnlar.

4. SSSR xəritisidə Sovet Sojuzinin quruqluq cəgarilərnə kərsytnlar və cəgaridaş dölətlərnə atap ciqınlar.

SSSR ystinin tyzylyşı.

SSSR nin kəpirək qismi pəs tyzlənliklərdin ibarət. Bu pəstyzlənliklər Sojuznin Jevropa qismidiki kəpirək məjdanni pytın qərbiy Sibir və Ottura Azijinin cən qismini egiləp

turudu. Kətyrəngylyklər biznin məmlikitimiznin məjdanida xelila az çajni egiləjdu. Çənubij cegara uzunliqi bojicə taq Sirtlirinin tapı sozulqan.

SSSR nin həmmə Jevropa qismini degidəklə kən **Şərqij-Jevropa** tyzlyni egiligən. Pəst tyzlənliklər arsida arilap — arilap bəzi çajlarda egiz əməs kətyrəngylyklər kətyrylydu, məsilən: Moskvanın qərbindərək şimaldin çənupkə **Ottura-Russ** kətyrəngylygi sozulqan; unin ystidin şərqqə və qərp-kə sojuznin Jevropa qismidiki cən dərjalar eqip cyşydu. Unin şərqidərək, Volga dərjasinin on qirliri bojlap, **Privolzskij** kətyrəngylygi jatidu, bu kətyrəngylyk Kujbişev şəhərinin jenidiki Volga dərjasinin buruluşida xususən egiz. Bu jerdə Privolzskij kətyrəngylygi egiz tik jar bolup dərjaqə jeqin kelidu və bu jərnı **Ziguli** dəp atajdu. Şərqij Jevropa tyzlyni şərq tərəptin uzun, şimaldin çənupkə qarap sozulqan **Ural** taq sirtliri bilən cegarilinidu. Ural teqi bək kona taq bolup, bək kyçlyk buzulqan taqlar; ular egiz əməs, ularnin coqqilirinin pəqətlə bəzi birliri 1,5 km din bir az egizirək.

Uralnin şərq tərəpidə bək kən japılaq **Qərbi-Sibir** pəs tyzlini çajlaşqan. Ənəsej dərjasinin şərq tərəpidə hər xil çajlarda taq sirtliri bilən kesilgən **Ottura-Sibir** jota taqliri bar.

Sojuznin Ottura Aziyə qismidiki ystilikmu pəs tyzlən-din ibarət; Aral deniz ətrapida bək kən **Turan** pəs tyzlini jatidu.

Sojuznin çənubidə taq sirtliri kətyrylydu. Jevropa qis-mida Qrim jerim arilinin çənubij deniz bojida egiz əməs Qrim taqliri sozulqan; ular şimal tərəptin janta bolup kətyrylyp və çənup tərəpkə, Qrimnin çənubij deniz boji ta-piqə tik tam bolup pəsijidu.

Qara deniz bilən Kaspıj deniz arisida egiz **Kavkaz** taq-liri çajlaşqan. Ularinin taq sirtliri mənğylyk qarlar bilən qap-lanqan taqlar bojlap muzluqlar sirilip cyşydu. Kavkaz coq-qisi—**Elbrus** 5,5 km egiz kətyrylgən, unin **Kazbek** teqi bir az təvənirək.

Turan pəs tyzlininin cətliridə Sojuznin Avqanstan həm Xitaj bilən bolqan cegarisida bək egiz və ciqışqə mymkyn bolmaslıq dərəcıdiki **Pamir** taq məmlikiti bar. Unin ystidə SSSR nin ən egiz taqliri—**Lenin coqqisi** (pik) və **Stalin coqqisi** (pik) (egizligi 7 km din kəpirək) kətyrylgən.

Pamirnin şimalidaraq qərptin şərqqə qarap ən egiz taq-sirtliri—**Tjanşan** sozulqan.

Qərbi-Sibir pəs tyzlininin cənubij cətliridə, Monqulijə xəlq respublikisi bilən bolqan cegarida **Altaj** taqliri çajlaşqan. Bu taqlar xelila egiz. Ularnin coqqiliridin nuroqunliri mənqylyk qar bilən qaplanqan.

Vəzipilər. SSSR fizik xəritiliridə bu bəlymdə pytyn atap ciqlıqan pəstyzlənləni, kətyrəngylykləni və taqlarni kərsytnqlar.

SSSR nin qezilma bajliqliri.

SSSR nin bək con məjdanidiki jər tegi hər xil bajliqqa egə, bu bajliqlar sojuznin sotsialistik egiligidə kən pajdilinilmaqta. U, bajliqlarnin kəpirək qismi padşa Rossijisidə pytynləj pajdilinilmiqan və hətta məlym bolmiqan edi. Pəqət sovet quruluşı bu bək kəp bajliqlarni acti; sovet təkşyrgycilirinin işliri bilən sojuznin jəni bək con bajliqliri ecildi, braq bək kən məjdan hazırqicə helimu təkşyrgycilər təripidin toluqı bilən təkşyrylgini joq. Bu təbiij bajliqlarni pajdilinip, SSSR öz egiliginin hər xil bəlymlirini işinlik halda əstyryvatidu, bu jolda kapitalistik məmlikətlirini qoqlap jətməktə və ozmaqta.

SSSR təmyr rudisinin zapasi jeqidin dunjada birinci orunni alidu. Təmyr kanliri hər xil çajlarda çajlaşqan. Məsilən: Ukrainida — **Krivoj Rog** kanida, Qrimnin şərq qismida — **Kerci** kanida və **Ural** taqlirinin nuroqun çajlirida bar (məsilən: Ottura Uralda **Blagodat** taqliri, cənubij Uralda **Magnitliq** taqlar, jənimu cənuptaraq **Xəlilovo** toqliri Ural dərjasi jənida). Bunindin taşqiri Sojuznin Jevropa qismidiki mərki-zidə, Kursk şəhərinin şərqidə sovet təkşyrəşliri, təmyr rudisinin bək kəp sanda zapasi barliqini tapti, bu zapaslar başqa pytyn dunja təmyr bajliqiqa barəvər bolup ciqti. Başqa nuroqun çajlardimu təmyr rudiliri tepilqan. 1932 nci jili Kolsk jerim arilinin şimalij qismida bək con təmyr kani tepilqan.

Kejinki jillardiki sovet ecişliri şunindəklə mis rudilirimiznin zapas kanlirini kyçlyk kəpəjtti. Burun mis rudiliri bojicə ən baj rajon bolup Ural hesaplanqan; hazırqi vaqтта jənimu kəpirək misnin zapas kani Qazaqistan SSR da tepilqan; bu jərdə **Balxaş** kəlinin şimalij qərp bojida mis rudisinin ən kəp kani tepilqan. Mis rudisi **Kavkazdimu** bar. Altaj taqlirinin tarmaqlirida qoquşun həm sink

rudilirinin kani bar. Sojuznin hər xil qisimlirida alymin (qələj) rudisinin kani tepiloqan.

Bu bəjliqlərinin həmmisi, məmlikətkə kerəklik metalların işləp ciqirilişlərini kən tərəqqijləştiryş ycyn asar bəlup xizmət qilidu, bu metallarını biz ilgiri hər dajim cət məmlikətlərdin kəltiryidiloqan eduq.

Uralda həm Sibirdə altun bar, altun qumlarıni jujuş həm altunı bar taş çinislərini ugutuş bilən bu altunlarıni təziləp alimiz. Uralda nuroqun əlcəmdə başqa qimmət bahəliq metal—platina ciqirimiz, bu metal altundinmu qimmət bahəlinidu, Sovetlər məmlikiti dunja bazirioqə platina bərip turudiloqan birdin bir məmlikət degidək bəlup hesablinidu.

Jeqiş əşjalirinin hər xil tyriliridinmu Sojuz az bəjliqqa egə əməs. SSSR neft zapası, bojicə başqa həmmə dölətlərgə qariqanda bəj. Neftnin əsasij kanlıri Kavkazda, Kaspıj dənizi jənida, **Baku** şəhəri jənida və Kavkaz taqlirinin şimalidaraq—**Grozni**j şəhəri jənida çajlaşqan. Biznin nefti bəjliqimiz kejinke jillərinin icida eciloqan kanlar bilən kəpəjdi. Ural taqlirinin qərbi jənbaqlirli bojicə hər xil çajlarda neft tepiloqan. Kaspıj dənizigə qujulidiloqan Emba dərjasinin Bassejnida, Pecorinin tarmaqlirida, Saxalinda və başqa çajlarda neftqa bəj nuroqun jeni kanlar tepiloqan.

Taşkəmyr nin zapası bojicimu sojuz dunjada birinci orunların birini egiləjdu. Ən kəp taşkəmyr ciqirdiloqan çaj • Don taşkəmyr Bassejnida (**Donbass**) çajlaşqan, bu Donbass Azov dənizinin şimalidaraq, Don dərjasinin on jənida çajlaşqan Donbassqa qariqanda Kuznetski j taşkəmyr Bassejni (**Kuzbass**) bir qancə həssə bəjiraq, Kuzbass Sibirdiki Altaj taqlirinin şimalij tarmaqlirida çajlaşqan. Kəmyr nin əhmijətlik kani—**Qaraqanda** Qazaqıstan SSR nin şimalij qismida çajlaşqan. Şunindək Sibirnin şərq qismida, Sibirnin şimalida, Pecorida həm başqa çajlardimu kəmyr nin bək cən kanlıri tepiloqan.

Moskvanın təvən jeqidiki **Moskva** bassejninin qonur kəmyr kaninin əhmijiti az əməs. Qonur kəmyr jeqiş maddisi çəhətidin sypti bojicə Don kəmyridin pəsirək bolsima, ləkin bu kəmyr ximijə sanaəti ycyn xammal bəlup xizmət qilidu.

Sovet sojuzinin pytyn çangallar tapı bojicə tarqaloqan sazliqlarda bək nuroqun torf kanlıri jatidu.

Sojuznin nuroqun çajlırida tepiloqan hər xil qezilma tuz-

larnin egiliktə con əhmijiti bar. Kolsk jerim arilida, **Xibin** taqlirida jeşil taş—apatitnin nuroqun zapas kanliri tepiloqan, bunin sostavioqa fosfor kiridu. Ximijə zavodlirida apatittin etizliqlar ycyn fosfor kycəjtmiliri işlinidu. Xuddi şu kycəjtmini sojuznin hər xil çajlirida ciqiriloqan fosfortlar-dinmu işlinidu.

Kama dərjasida, Berezniki şəhəri jenida kalij tuzliri tepiloqan, bu tuznin zapasi şuncilik kəp, SSSR bu bajliqnin tepilişi bilən başqa həmmə dölətlər arisida birinci orunni aldi. Bu tuzlar şunindəkla sovet etizliqliriqa kycəjtmilər bərip turudu.

Ximijə sanaeti hər xil produktlarqa aş tuzini işləp ciqiridu, bu tuzlar Donbassta və başqa çajlarda çajlaşqan, kanlardin taş tuzlar kərynişidimu ciqirilidu həm tuzluq kəllərdin ciqiridu, bu tozluq kəllərdə, tuz kəl tegigə cəkyp qalidu, mundaq əzi tegigə cəkyp olturup qalidiqan tuzluq kəllər — **Elton** həm **Baskuncaq** kəlliri — Volginin təvənki eqimi jeniqa çajlaşqan.

Glauber tuzi dəp atilidiqan başqa sostavliq tuz ximijə sanaetinin əhmijətlik xammeli bolup hesaplınıdu, bu tuz **Qaraboquz-gol** qoltuqida, Kaspıj denizinin şərq təripidə typkə cəkyp olturup qelip, dolqunlar arqiliq deniz bojiqa ciqirip taşlınidu.

Sovet jerinin tegidə mana şundaq hər xil bajliqlar bar.

Vəzipə. SSSR xəritisidə neft, kəmyr, təmyr və mis rudilirinin əhmijətlik kanlirini kərsytnqlar.

SSSR kəlliri.

Sojuzinin hər xil qisimlirida con kəllər bar. Şimalij şərqə nuroqun kəllər bar, bularnin ən conliri, biz əndi bilgəndək **Ladoga** və **Onega** kəlliri. Şərqij Sibirda ən conqur **Bajkal** kəli jatidu. Ottura Azija qismida ən con tuzluq kəllər — **Kaspıj** və **Aral** denizliri həm tuzliqıraq con **Balxaş** kəli.

Vəzipə. SSSR xəritisidə bu bəlymdə atalgan kəllərnı kərsytnqlar.

SSSR dərjaliri.

Sovet Sojuzinin bək con tyzlənliridə con dərjalar eqip etydu. Ularnin eqimliri tec və asta. Qışliqi ular bir qancə

ajlarqa tonlap qalidu, kökləmdə eriqan qarlar syji bilən to-
lup, teşip dərja bojiqa ciqip ketidu (Volga dərjasinin su tol-
qan vaqttiki kənliki 10—15 km - larqicə jetidu), ləkin kök-
ləmdiki jiqilqan sular kamajqanda dərjalar tezlişip ketip hətta
ən con dərjalarnin jazliqi tez boluşi kəmə jyryşiğə kaşila
qilidu. Şimalij Muz okeaniqa kən toluq suluq dərjalar eqip
cşydu; sojuznin Jevropa qismiqa — **Şimalij Dvina** və **Pe-
cora** qujuludu; Sibirda **Ob**, **Irtiş** tarmiqiqa egə, **Jenesej**,
Lena dərjaliri qujuludu. Qara deniz və Azov denizlirigə
Dnepr həm **Don** qujuludu; Kaspij deniziga — Jevropinin ən
uzun dərjasi **Oka** ham **Kama** dərja tarmaqliriqa egə bolqan
Volga dərjasi və Volginin şərqidərək **Ural** dərjasi qujuludu.

Kavkaz həm Ottura Azijinin dərjaliri egiz qar taqliri-
din eqip cşydu. Taqlarda ular şaqirap və kövyklişip çira-
lar bojiçə eqip cşydu. Taqdin tyzləngə ciqış bilən asta
aqidudə latqi və arallar hasil qilidu. Kavkaz taqliridin eqip
ciqqan **Kuban** dərjasi — Azov denizigə, **Terek** dərjasi —
Kaspij denizgə, eqip cşydu. Aral denizigə Tjanşan və Pa-
mir taqliridin **Sirdərja** həm **Amudərja** eqip cşydu. Oxot
denizigə Sojuznin Mançuriyə bilən bolqan cegarisi arqiliq
eqip ətıdıqan kən uluq suluq Amur dərjasi eqip cşydu.

Alaqa ycyn ərzən jollar hesavida köllər həm dərjalarnin
con əhmijiti bar. Qəjərdə təmyr jollar bolmisa şu jərlərdə şu
kəmgicə dərjalar asasiq alaqa jolliri bolup hesaplinidu. Bir
dərjani ikkinci dərja bilən tutaşturudıqan kanallar jardimi
arqiliq dərjalarnin əhmijətliri jənimu kycyjdı. Məsilən,
Volga Baltiq denizigə qujuludıqan dərjalar bilən **Mariinsk**
su sistemisi arqiliq tutaşturulqan. Bu jol Volgidin ciqip unin
Şeksna tarmiqi bilən menip Beloe kəli arqiliq, kicik dərja-
lar və ular arisidiki qoşuş kanali bilən Onega kəligicə ke-
tidu; bu jol Onega kəlidin ciqip Sviri dərjasi bilən Ladoga
kəligə və Niva dərjasi arqiliq ətıp Fin qoltuqigicə ketidu.
Onega və Ladoga köllirinin çənubij bojliri bojlap ajlanma
kanallar kolanqan cynki bu, köllərdə kyçyk dolqunlar dərja
kemiliri ycyn qorqunucluq boludu. 1933-nci jili Stalin
namidiki **Belomor-Baltiq** kanilini quruşta bək con iş işlən-
di. Bu kanal Aq denizdin Onega kəligə və neridiki Fin
qoltuqiqa bərip kelişə jol bolup xizmət qilidu. 1937-nci jili
Volgidin Moskva-reakaqa barıdıqan kanal qurulişi tygydi.
Moskva — **Volga** kanali dunjada ən con quruluşlardin biri.
Bu kanal 128 km uzunluqqa egə. U qisqa jol arqiliq sovet

sojuzinin mərkizini Volga bilən tutuşturudu. Bunun din başqa bu kanal Volga syjının bir qismini Moskva-rekasiqə elip qujudu, şunin bilən billə Moskva-rekasi arqiliq kəmə jyrışını yaxşılaşdı. Şunin bilən bir qatarda Moskva — Volga kanali Moskva şəhərinin su bilən təminliniş vezifisini həl qilidu; cunki Moskva — reka Sojuznin əsyvatqan pəjtəxti ycyn jətərlik dərəcədə su bərləməs edi.

Volga—Don kanalının proekti işləp ciqilqan, bu kanal Volga arqiliq ketip bərqan jyklərnin denizgə ciqış jolini hasil qilidu.

Dərja eqiminin kycini elektrostansilərnin işliri ycyn pəjdilididu. Bu halda su kyci otun ornida işlindidu. Şunin ycyn aq kəmyr dəjdu. Bu məxsət ycyn iştik aqidiqan taq dərjaliri kəprək onaj boludu, cənubij taqliq cətliri: Kavkaz, Ottura Azijə, Sibirnin cənubij qismi, şunin ycyn aq kəmyr-gə xususən bəj. Ləkin tyzlən dərjalirimu aq kəmyr həsəvida işlitilidu: Dneprda Jevropinin ən cən **Dnepr** elektrstansisi işləvatidu; Volgida yc elektr stansijisinin quruluşı başlandı.

Vəzipilər. 1. SSSR fizik xəritisidə ən cən dərjalərnə tepinlər.

2. Volgini başqa dərjələr bilən qoşudiqan kanallərnə kərsytinlər.

SSSR nin klimat və əsymlyk bəlbəqliri.

SSSR əzinin şimalij cətliri bilən qutup cəmbirinin aqisiqə ətyp ketidu və soq bəlbəqda jatidu. Sojuznin başqa qalqan pytyn məjdanliri Ottura bəlbəqda cəjlaşqan.

SSSR Atlantik okeanidin jiraqta turudu; u, Tec okeanidin taq sirtliri bilən tosalqan, və pəqət Şimalij Muz okeaninin təsiri Sovet məmlikitinin məjdani bojicə jiraq cənupkə kirip kətələjdu. Şunin ycyn SSSR territorijisinin kəpirək qismida klimat kontinentalliq; bu klimat soq qışı, issiq jezi və həl jeqinnin az cyşysı bilən pərqlinidu. Biraq klimatnin kontinentalliqi həmmə jərdə birdək əməs. Qlərptə bolsa Atlantik okeaninin təsiri bolup turudu, bu jərdə jamqur nuroqun jaqidu, qışı issiqirəq jezi salqinirəq bolup turudu. Şərqqə qarap qancə jiraqlaşsaq, şuncə klimat quruqurəq, şuncə qışı soqirəq, şuncə jezi issiqirəq boludu. Sojuznin Ottura Azijə qisminin Aral denizi jənida klimat alahidə quruqliqi bilən pərqlinidu.

SSSR nin ən soq çajliri və hətta pytyn şimalij jerim şar Sibirnin şimalij şərqidə çajlaşqan. Bu jərdə, Jakut respublikisi-
sidiki Verxojsk şəhəri jənida 70° qicə soqlar bolup turu-
du. Bu vaqta həmmə nərsə havada tonlap qalidu, simap ter-
mometrda tonlap qalidu, həl dərəxlər tonlap qelip, təmyrgə
oxşas qattiq bolup qalidu. Dəm alqanda cıqıdıqan ho hava-
da coku muz kərynyşidə bolup tonlap qalidu.

Sojuznin çənubij qismidiki Qrimnin çənubij qırqıqliri
və Kavkaznin Qara deniz bojliri, şimal tərəptin taqlar bilən
toralqan bolup, tropikqa jeqin klimatga egə. Bu jərdə qış
pytynləj soqsız degidək issiq, jaz bək issiq boludu.

Sojuznin əsymlygi klimatqa nisbətən hər tyrlyk. Sovet
Sojuziqə Şimalij Muz okeaninin aralliri qarajdu. Ular bək
qattiq soq klimatga egə, ularnin köpliridə bək con məjdan-
lar muz bilən qaplanqan.

Padşa vaqtida ularnin köpirək qismi çansız bolup turatti.
Lekin şimalni əzləstiryş ystidə sovet hakimijtinin planliq
işliri nəticisidə, sovet təksyrgycilirinin qəhrimanliqliqi nəti-
çisidə bu arallarda hazır adəmizat jəşajdıqan bolup qaldi.
Nurqun qutup arallirida ilmij stansiliri qurulqan, bu
stansilar hər kyni hava ystidə və muzlarnin ahvalliri ystidə
pajqaslar elip berip, radio arqiliq öz pajqaslırini səzləp xəvər
berip turudu. Bu stansilarqa təciniş, Sovet Sojuzi keşinki jil-
larda Sovet Sojuzinin deniz bojliri boşicə Muz okeani arqiliq
paroxodlarnin toqri hərəkət qilişlirini jaxşilap jolqa qojalidi.
1932 nci jili sovet muz jarari „Sibirəkov“ birinci qetim Arxan-
gelskdin Beringov boquziqicə bolqan pytyn jolni menip cıq-
ti. Keşinki jillarda bu jol deniz arqiliq alaqa qilişi ycyn to-
luqi bilən əzləstiryldi. Şimaldiki deniz joli biznin azijə şima-
linin jiraq oblastlirini və jiraq şərqni SSSR mərkizi bilən
kyclyk tutaşturudu.

Şimalij Muz okeani qırqıqlirinin uzunliqi boşicə Sojuz-
nin Jevropa və Azijə qismlirida tundra tapi sozulqan.

Padşa Rossijisidə tundra bir az və qeleq xəlqlər jəşajdı-
qan jər bolqan edi. Sodigərlər və padşa cinovnikliri ularni
joq səzlərgə toşquzup və hər qandaq jollar bilən aldap
ekspluatatsijə qilip, kəmbəqəlləstirygən edi. Bu xəlqlər bu-
quciliq, ociliq və beliq tutuş bilən aranla degidək qarnini
baqatti.

SSSR da tundra jeni turmuş bilən jəşap kətti. Sovet ha-
kimijtinin jardimi arqiliq jərlik xəlqlər buqiciliq kolxozli-

rini ujuşturuş nətiçisidə jəxşi (halliq) turmuş kəcyryşkə başlidi. Buqularnin con kolxoz padiliri sovet sojuziqa qimmətlik produktlar berivatidu: Məsilən, tundridin buqa gəşi ciqirilidu, teriliri qemmətlik bolqan zamsə işləpciqirişqa kətidu. Kolsk jerim arilidiki tundrlarda, sovet alimlirinin təkşyrəşliri arqiliq con qezilma bəjliqliri tepilqan, kanlar və zavodlar pəjda boldi, jeni sotsialistik Kirovsk şəhəri əsyyp jətti, unında on minlərcə xəlq jəşajdu. Sovet alimliri pytyn tundra bojicə ta Şimalij Muz okeaninin deniz bojliriqicə dixanciliq qiliş mymkynligini ispatlidi. Kək-tatlar ycyn bu jərdə şəraitlar xususan jeqimliq bolup ciqqan.

Tundra egiliginin əsyşi bilən biriktə Tundra xəlqlirinin mədəniş əsüş dəriçisinin kətyrlyşi bəluvatidu. Tundrida məktəplər, kooperativlər, kəsəlxanilər, malduxtur jərdəmlirinin punktliri və şuninqa oxşəşlər qurulmaqta.

Tundrinin cənubij tərəpidə cəngəllər tapi jəjilqan. Bu tapnin şimalij qisimlirida bək con məjdanni təjga egiləjdu, təjga cənup tərəpkə kətkəndə ariləş və jopumaqliq cəngəllər bilən almişinidu. Cəngəllər Sovet Sojuzi məjdəninin təndin tolisini egiləp turudu.

Şimalij Amerikida və qərbij Jevropida, kapitalistik egilgi şəraitlirida cəngəllər nürqun cəjlərdə pytynləj kəsip, qirip təşlənqan. Sovet Sojuzi başqa həmmə məmlikətlərgə qariqanda cəngəlqə bəjiraq. U planliq cəngəl egiligini kən həl də kəpəjtməktə. Mundaq egilikdə cəngəllərnə kəsip, qirip təşləş joq. Cəngəllərnin bəlgəylyk ucəstkliri bojicə planliq kəsip elip, ular orninqə jeni dərəxlər əstərməktə.

Cəngəllərnin cənupdərk dələlər tapi cəjləşqan. SSSR Jevropa qisminin cənubidə qarətopuluq dələ kəptin bəri „adəm turarlıq“ jərlər bolup qaldı. Dələlərnin pytyn məjdəni həjdələnqan və buqəjələr tərilgən. Bu jərdə sojuznin başqa qisimliriqə qariqanda pytyn dixən egilikliri kolxozlərgə ujuşuldi, bu jərdə sovxozlər ujuşturulqan — bu sovxozlər dunjədə ən con dən fabrikiliri bolup həsəplənidu.

Qazəqistan Sovet Sotsialistik respublikisinin Kəspij və Aral dənizliri jənida cəjləşqan quruq dələliri ilgiri pytynləj degidək pəqətlə cərvuciliq ycyn pəjdilənilqan edi. Qazəqlər öz padiliri ycyn qışqi ozuq təjjarlimətti. Padilər jil boji dələlər bojicə otluşup jyryşətti; kəprək dələlər muz qətlimi bilən qaplanqan cətciliq vəqlər bolup turudiqən, nətiçidə bir qəncə kynlərgicə acərciliqtin nürqun həjvanlar əlyp, qiri-

latti. Hazırqı vaxtta Qazaqıstanda maşına bilən ot cepiş stansiliri qurulqan. Bu stansilarda ot-cəplər təjjarlajdu, bək jaxşı hajvanlar nəsilirini ciqirip turudu, sovxozlar qurulqan; bəzi çajlarda dalalar hajdalqan, bu hajdalqan axtamilarqə buqda, kaucuk beridiqan (rezinka təjjarlaş ycyn) əsymlyklər və başqa qimmətlik texnika əsymlykliri terilip əstyrlividu. Qazaqıstan dalalirida mis rudiliri, kəmyr, neft və başqa pəjdiliq qezilmilarnin bək con kanliri tepilqan; bək con mis eritidiqan zavodlarnin qurulişi başlandı.

Sojuznin Ottura — Azijə qismida klimat xusəsən quruq bolup, biznin — **Qaraqum** və **Qizilqum** cəllirimiz bar. Sovet hakimijiti tərpidin bu jərdə qilinivatqan con suquruş işliri, cəllərnin bir qismini paxtiliq etizliqlarqə ajlandurup ylgyrdi, ilgərki vaqtlarda pəqətlə tögə karvanliri jyrələjdiqan jərlərdə bolsa, avtomobil alaqliri tyzyldi.

Sojuznin soq şimalidin taqlar bilən tosalqan cənubij qisimlirida, Qrimnin cənubij deniz bojida və Zakavkazijdə SSSR-nin tropikqə jeqin əblastliri çajlaşqan. Bu jərdə sapaqlıq yzımlər, çaj, megylyk dərəxlər əstyrlydu. Bu jərdə Sovet Sojuzinin kurortliri çajlaşqan.

Şundaqlip, əzinin təbii jəjliqliri, topuliri, pəjdiliq qezilmiliri, çangallar və başqılar bojicə biznin Sojuz başqa məmlikətlər arisida bolqan birincilik orunlarnin birini egiləjdu. Bu jəjliqlər padşa Rossijisidə jəki pytynləj pəjdilini mastin jatatti. Jəki bolmisa kapitalistlar tərpidin əzinin bəj boluşi ycyn jirtqiclarə pəjdilini şatti. Hazırqı vaxtta bək kən məmlikətnin həmmə jəjliqliri biznin sotsialistik egilgimiznin tərəqqij qilişi ycyn və Sovet Sojuzida jəşiquci xəqlər rahatligi ycyn xizmət qilidu.

- Vəziplər.** 1. SSSR qandaql klimat bəlbəqlirida çajlaşqan?
2. SSSR klimitiqə qandaql deniz və okeanlar təsir qilidu?
3. Xəritidə (rəs. 30)unin əsymlyklər bəlbəqlirini kərsytnqlar.

SSSR xəqliri.

Sovet Sojuzida 170 467 186 kişi jəşajdu. Pəqətlə Xitaj və Anglijinin kolonijisi bolqan Hindistan SSSR qə qariqanda kəpirək xəlqqə egə. Biznin xəqlər bək con məjdanlar bojicə tarqalqan.

Biznin sojuzda xəlqnin zicliqi unin hər xil qisimlirida

hər xil. Sojuznin Jevropa qismida bu zicliq 1 *kv. km*-qa ottura hesap bilən 26 kişi toqri kelidu. Biraq Sibirnin ən cət şimalinin bək cən məjdandırda bəzi çajlarda 20 *kv. km*-qa 1 kişi toqri kelidu.

SSSR xəlqliri hər jili 3 mln. din artuqraq kəpyjdu. Biznin məmlikəttə jildin jilqa tuquluş kəpəjməktə. Əlyş bolsa xelila kamajdi. Revolytsijə eksploatatsijini işsizliqni joq qilış bilən biznin məmlikəttə işci və dixanlarnin ahvalini toxtavsiz jaxşilimaqta. Əjnə şundaq bir vaqтта kapitalistik egiliginin krizisi kapitalistik məmlikətlərnin əmgəkčilirini işsizliq, joqsuzciliq və acarciliq qorqunuşciliqiqa ducar qilmaqta, əlym kəpəjməktə, tuquluş azajmaqta, kejkinki jillarda bəzi bir kapitalistik məmlikətlər xəlqnin əsyşigə pytynləj egə əməs.

SSSR xəlqlirinin kəpirəgi — pytyn xəlqnin 79% — jezilarda jaşajdu, şəhər xəlqliri pəqət 21% -ni təşkil qilidu. Biraq kejkinki jillarda məmlikətni industrləştyryş bilən şəhərlər bək capsan əsməktə: Məsilən, Moskva, Leningrad və sojuzluq respublikalarnin pajtəxtliri əsməktə, başqa sanaət mərkəzlirimu əsməktə, jeni şəhərlər pəjda boldi, Məsilən: çənubij Uralda Magnitogorsk şəhəri, Qazaqistan SSR da Qaraqanda şəhəri, Taçigistan SSR — da Stalinabad şəhəri və başqa nurqun şəhərlər pəjda boldi.

Sovet sojuzinin xəlqliri bir qancə onlap hər xil millətlərdin ibarət. Padşa həkymiti russ əməs millətlərnə xususən eqir ezişqa və eksploatatsijigə məçbur qilqan, ularnin millij mədəniyətlirinin əsyşigə erik bərmigən, millətlər arisida dymənlik tuqdurqan: Məsilən, bir millətni ikkinci millətkə qarşı qojup əclyk tuqdurqan. Bu millij eziş və hoquqsuzluq pytyn eqirliqi əmgəkçilər jəlkisigə cyşkən, bu əmgəkçilərnə ikki jaqlap: padşa həkymiti və öz burzuazijisi tərpidin əzgən. Russ əməs millətlər çajlaşqan nurqun rajonlar, kolonijilər ahvalida jaşasqan. Bu rajonlarda synij halda egilik və mədəniyəət əsyşlirini toxtutup turqan; eqir eksploatatsijə və səjasij jaqtin ezişlər u, rajonlarnin xəlqlirini namratciliq və əlyp tygəşkə səvəpci bolqan.

Uluq Oktəbr Sotsialistik revolytsijisi səjasij millij ezişlərnə pytynləj joq qildi: Həmmə xəlqlər azat və tən hoquqluq bolup qaldi; bularnin həmmisi öz ixtijari bilən dostluq Sovet Sotsialistik respublikalar Sojuziqə birləşti. Sovet hakimijiti tyzylyş jilliridin beri, SSSR həkymiti jardimi bilən

ular öz egiligini kənəltməktə, özünün maddij ahvalini yaxşı-
lidi və öz mədəniyyətini kətdərdi.

Biznin məmləkət, padşə vaqtidiki mədəniyyət jaqtin qe-
leq boluşıqtin ciqip, dunjanin aldinqi məmləkətlirinin birigə aj-
landi. Məmləkətnin dajimiy və capsan əsyvatqan maddiy jaq-
tin yaxşılinişi, unin mədəniyyətinin kətyrlyşigə səvəp boldi.
Bizdə hazır umumən alqanda con jaştiki xəlqlərnin savat-
sizliqi tygtyldi. Texi jeqindila pytynləy degidək bir tutaş
savatsiz bolqan nurqun az millətlər: məsilən cerkeslar, həm-
misi degidek savatliq bolup qaldi. Bizdə umumiyyət məcburiyyət
başlanquc təlim kirgyzylgən. Xəlqlərnin kitaplarqa muxtaq-
liqi kyçlyk əsti. Besilip ciqivatqan gezytlərnin sani sovet
hakimijiti jilliridin beri 14 həssə kəpəydi. SSSR ilimnin bək
con dunja mərkəzlidir bir boluvatidu. Unin alimliri fiziki-
da, ximijidə, meditsenida, biznin məmləkətnin pəjdiliq qe-
zilmilirini əgynəş işidə, şimaliyyət məmləkətlərnə və başqa bi-
lim tarmaqlirida bir qatar xojma yaxşı içadiyyət ecişlərnə kər-
sətti. Hətta burzuaziyə alimlirinin ixrarliqi bojiçə biznin məm-
likətkigə oxşəş. ilim mundaq xəlp hərməti və həkymət jar-
dimi bilən dunjada biznikidin başqa heç qəjərdə pəjdilan-
majdu.

SSSR nin dölət tyzylyşı.

SSSR işçi və dıxanlarnin Sotsialistik döliti. Uluq prole-
tar revolyutsijsi 1917 nci jili Oktəbr ejida biznin məmləkət-
tə kapitalist və pomeşçiklarnin hakimijitini mənqylyk joq qildi.

Kapitalist məmləkətliridin toqridin-toqri hərbiyyət yardım alqan
burzuaziyə — pomeşçiklarnin revolyutsijigə qarşı bolqan qalçirlar-
cə tosqun qilişliriqa qarimastin, biznin məmləkətnin işçi həm
dıxanliri yə jil davam qiloqan bək qattiq grazdanlar uruşida
mətezniklarni və interventlarni jənəp ciqip və şunin bilən
billə biznin pytyn məmləkət bojiçə sovet hakimijitini qurdi.

Pytyn jər, jərnin tegi, su, çangallar, həmənə fabrikilar,
şaxtilar, təmyrjollar, zavodlar, bankilar, əlaqə bəjliqliri məm-
likəttə sovet dölət mylki, jəni pytyn xəlp mylki bolup he-
saplinidu.

Pytyn eksploatatorlar sinipi bizdə joq qilinqan. Adəm
təripidin adəmni eksploatatsiyə qiliş mənqylyk joqutulqan,
sinipsiz cəmiyyət qurulmaqta və sotsializmnin əsasij məxsiti:
„Hər bir kişinin unin qabiliyyətliqi bojiçə, hər bir kişigə unin
əmgigi bojiçə“ degən şəəri orunlanmaqta.

1936 nci jili 5 nci dekabrda SSSR sovetlirinin VIII-nci növəttin taşqiri pytyn sojuzluq sjezdi SSSR nin jeni konstitutsijisini—biznin Sovet dölətinin asasiy qanunini təstiqledi. Bu qanun Lenin işini işinçlik davam qilocuı biznin uluq dahimiz joldaş Stalinnin qoli bilən jezilqan Uluq Sotsialistik Konstitutsijədə—jəngən Sotsializmnin Konstitutsijisidə—biznin tərıpmızdin jenip alqan pytyn dunja tarixi sotsializm utuqliri, uluq huquqlar və sovetlar məmlikətinin grazdanlirinin muqəddəs vəzipiliri jezilqan.

Stalin Konstitutsijisi SSSR grazdanlirinin həmmisini əmgək, dəm eliş, qerilarni təminləş, bilim eliş hoquqi bilən təmin qilidu, xotun-qizlarqa egilikdə, dölət, mədəniyyət və cəmiyyət—səjasij turmuşidiki pytyn tarmaqlarda ərler qandaq hoquqqa egə bolsa şundaq hoquq beridu, SSSR nin pytyn grazdanliriqa qandaq millət və iriqtin ekənligigə qarimastin tən hoquq bərgən.

SSSR grazdanliri əmgəkcilər mənfəetigə muvafiq qanun bilən işəndyrydu: məsilən, sözgə, mətbuatqa, azatlıq, məcliskə, mitingiqqa, koca namajışliriqa və demonstratsijilərgə azatlıq, içtimaij ujuşmalarqa birlişikə hoquq bilən təminlidu. Bu azatlıqlarnin bəzi birliri burzuazijə—demokratik məmlikətlirinin konstitutsijiliridimu jezilqan, ləkin iş jyzidə ular orunlanmastin, kapitalistik məmlikətlərdə əmgəkci xəqlər hoquqsuz qalidu. Sovet Sojuzinin grazdanlirinin hoquqliri bolsa pəqətlə biznin konstitutsijidə jezilipla qalmıqan bəlki grazdanlarnin həmmisi sovet hakimijitinin utuqliri bilən toluq təminləngən, biznin tərəptin egə bolunqan utuqlar bilən təminləngən.

SSSR Konstitutsijisi grazdanlarnin vəzipiliri toqruluqmu səzləydu. SSSR nin hər bir grazdani SSSR Sojuzinin Konstitutsijisigə reaja qilişi, qanunlarni orunluşi, əmgək intizamini saqlaş, içtimaij qərzgə toqruluq bilən alaqa qiliş, sotsialistik umumij turmuşinin jol-joruqlirini hərmətlişi, umumij sotsialistik mylkini sovet quruluşinin egilik və dəxilsiz əsasidək vətənimiznin bəjliq mənbə'ij və qudrətidək, həmmə xəqlərnin bərlıq və mədəniyyətlik turmuşinin mənbə'idək əjışi və kycəjtışı lazim.

Vətənni qoqdaş hər bir SSSR grazdaninin muqəddəs vəzipisi bolup hesaplinidu, işci-dixanlar Qizil ərmijisida hərbiy xizmət qiliş SSSR grazdanlirinin pəxri vəzipisi.

SSSR da həmmə hakimijət əmgəkcilərnin səjliqan depu-

tatlıri Sovetinin işi şəhər və jezilarnın əmgəkciliriga qarashliq. Əmgəkcilər deputatlırinin həmmə Sovetliriqa deputatlar sajlash joshurun avaz berish arqiliq umumij tən və toqridin-toqri sajlash huquqiqa asasan sajlınidu.

Pəqətlə biznin sajlash qanunimiz həqiqədən toqri umumij sajlash huquqini təminləjdu, burzuazijə demokratik dölətlirinin birimu mundaq hoquqni bilmajdu və egə əməs. Biznin sajlash qanunimiz sajlash vaqtlarda həmmə grazdanlarqa avaz hoquqini berip qojup, hec qandaq agahlanduruşni və cegarılashni bilməjdu: biznin məmliketnin 18 jashqa jətkən həmmə grazdanlıri, xotun-qiz həm ərlər dəp iləqə qilməstin, ularnin millətlirigə qariməstin sajlash və sajlınısh hoquqiqa egə.

Həmmə grazdanların tən sajlash hoquqi şunindəklə qanun bilən təminləngən: həmmə grazdanlar sajlashlarda tənlik asaslarda qatnışidu; hər bir grazdan pəqət birlə avazqa egə. Həmmə sovetlarnın deputatlıri toqridin-toqri sajlashlar joli bilən sajlınidu.

Sajlash vaqtlirida toluq ərkinlik və joshurun avaz berish təminləngən. Bəlgyləngən sajlash bylleteninin ylgysini sajlıquci təripidin pəcətlinib həmmə ycyn bir xildiki kənvərt icigə selip caplınidu və uni sajlıquci öz qoli bilən sajlash sanduqiqa təşləjdu.

Sajlash vaqtlirida pytyn içtimaij ujuşmilar və əmgəkcilər ujuşmiliri, şunindək idarilər bojicə işci həm xizmətcilərinin umumij məclisliiri, qizil əskərlər—hərbij qismlar arqiliq, dixanlar—kolxozlar arqiliq, sovxozların işci həm xizmətciliri—sovxozlar arqiliq kandidatlar kərsytyşigə həqliq.

Sovet Sotsialistik Respublikilar sojuzi tən hoquqluq Sovet Sotsialistik Respublikilirinin ixtijarij birlişişigə asasan hasil bolqan sojuzluq dölət bolup hesablınidu.

SSSR qa, öz ixtijarliri bilən birləşkən on bir sojuzluq sovet sotsialistik respublikiliri kiridu. Qərbij cegarida **Belorussijə SSR** (pajtəxti—**Minsk**) çajlaşqan; çənuptə, Qara deniz və Azov denizinin bojlirida **Ukraina SSR** (pajtəxti—**Kiyev**) çajlaşqan; Zakavkazijidiki Kavkaz taq sirtlirinin çənubij təripidə yc sojuzluq respublikilar: **Gruzijə SSR** (pajtəxti—**Tibilisi**), **Ərmənstan SSR** (pajtəxti—**Erevan**) həm **Əzərbəjçan SSR** (pajtəxti—**Baku**) respublikiliri çajlaşqan.

Sojuznin Ottura Azijə qismida bəş sojuzluq respublikilar çajlaşqan: Bularnın biri: **Qazaqstan SSR** (pajtəxti—**Alma-Ata**) bolup Turan pəs ryzlininin cən qismini egiləp turudu;

ikincisi **Qırqızistan SSR** (pajtaxtı—**Frunza**) bolup Xitaj bilən bolqan cegaridiki Tjanşan taqlirida çajlaşqan; ycyncisi **Tyrkmənstan SSR** (pajtaxtı—**Aşxabad**) bolup Kaspıj denizinin şərq tərıpıdiki İran bilən bolqan cegarida çajlaşqan; bunın şərq tərıpıdə tətıncı respublika—**Özbəkstan SSR** (pajtaxtı—**Taşkent**) çajlaşqan; jənimu şərq tərək Avqanıstan həm Xitaj bilən bolqan cegarida bəşinci respublika—**Taçikistan SSR** pajtaxtı—**Stalinabad**) çajlaşqan.

Başqa pytyn qalqan jərlərnı sojuzluq respublikılarnın birı bolqan ən con **Rossijə** Sovet Federativ Sotsialistik Respublikisi—**RSFSR**-(bu respublikinin pajtaxtı və pytyn Sojuznın pajtaxtı—**Moskva**) egiləp turudu.

Sojuzluq respublikılar qarımıqıqə kirkən millətlər avtonomluq Sovet Sotsialistik respublikılar və avtonomluq oblastlar kərynyşidə əzlrinin millij öz-əzini idara qilişliq hoquqqa egə.

RSFSR qarımıqıqə on jəttə avtonomluq respublikılar kiridu. Finləndijə bilən bolqan cegarida **Karel ASSR** bar, Jevropa qisminin şimalij şərqidə bək kən bolqan **Komi** avtonomluq respublikisi çajlaşqan, ottura Volgida **Mordva**, **Cuvaş**, **Marij**, **Tatarstan**, **Udmurdstan** avtonomluq respublikiliri orunlaşqan, Volga bojlap təvənirəktə **Povolze nemis-lirinin ASSR** və Kaspıj denizi jenida **Qalmaqlar ASSR** çajlaşqan. Qrim jerim arilini Qrim ASSR egiligən. Kavkaz taqlirinin şimalij jan baqrida bir qancə avtonomluq respublikılar bar; bular təvəndikidin ibarət: **Kabardino-Balkar**, **Şimalij-Osetin**, **Ceceno-Inguş** və **Daqıstan** avtonomluq respublikiliri. Ural taqlirinin çənubij qismida **Başqırtstan ASSR** çajlaşqan. Şərqij Sibirde Muz okeaninin deniz bojlirıqə jeqin **Jakut ASSR**-nı bək con məjdani çajlaşqan Bajkal kəli jenida **Burət-Monqol ASSR** bar.

RSFSR nın başqa məjdanlırı oblast və krajlarqə bəlyngən. Hər bir krajnın qarımıqıqə millij avtonomluq oblastlar kiridu; məsilən Uzaq-Şərq krajıqə Jevrej avtonomluq oblasti kiridu.

USSR öz qismiqə **Moldava** avtonomluq respublikisini qoşudu. Şunindəkla Gruzın və Əzərbəjçan SSR nın qarımıqıqımu avtonomluq respublikılar və oblastlar kiridu. **Özbəkstan SSR** qarımıqıqə **Qara-Qalpaq ASSR** kiridu.

SSSR da dələt hakimijitinin juqarqı organi bolup SSSR nın Alij Soveti hesablinidu. Bu Alij Sovet pytyn umumij,

tən, toqridan-toqri sajləş huquqinin joşurun avaz berişiqə asasən sajlınıdu. Alij Sovet ikki palatidin: Sojuz Soveti və Millətlər sovetidin ibarət. Sojuz Soveti pytyn Sojuz grazdanliri tərpidin sajlınıp, ularnıñ millitigə ajirmastın SSSR nın pytyn əmgəkcilirinin umumij mənəpəti ycyn iş qilidu. Millətlər Soveti bolsa sojuzluq və avtonomluq respublikılar, avtonomluq oblastlar və millətlər okruglirinin vəkilliridin ibarət boludu: bu sovetkə hər bir sojuzluq respublikılardin 25 deputat, hər bir avtonomluq respublikılardin 11 deputat, hər bir avtonomluq oblasttın 5 deputat və bir Millij okrugdın 1 deputat normisi bojcə sajlınıdu. Millətlər Soveti SSSR xəlqlirinin əmlyk aillisigə kiridiqan hətta ən az millətlərnin özigə məxsus mənəpətlirini alahidə kərsytyp turuş məxsitigə egə.

Alij Sovet Sojuzinin pytyn qanunlirini təstiqləjdu.

Alij Sovet dələt hakimijitinin juquri çonquruş və bujruq beriş organi bolqan SSSR Xəq Komissarlar Sovetini təşkil qilidu.

Alij Sovet biznıñ məmlikətnıñ ən juquri sud organi bolqan — SSSR Alij Sudini sajlajdu.

Vəzipilər. 1. SSSR nın hər xil xəlqliri qəjərlərdə jaşıqanlıqını xəritidə (rəs. 43) qaranlar; SSSR nın administrativ xəritisidə u xəlqlərnin çajlışışını kərsytnqlar.

2. Xəritidə (rəs. 38) Xəlqnıñ ən kəp və ən az zic olturudiqan çajlirini tepinqlar.

3. Sojuzluq respublikılarnı və ularnıñ baş şəhərlirini kərsytnqlar.

4. SSSR nın administrativ xəritisidə bu bəlymdə kərsytylgən avtonomluq sovet sotsialistik respublikılarnı kərsytnqlar.

5. Əz oblastlirinqlarnı (krajlirinqlarnı) və əz oblastliq mərkizinqlarnı kərsytnqlar.

SSSR egiligi.

Padşa Rossijisi qeleq, kəmbəqəl və egilik jaqtın kycsiz məmlikət bolqan edi. Rossijidə Fabrik — zavod sanaeti başqa məmlikətlər bilən selişturqanda kycsiz tərəqqij qilinqlan edi. Rossijinin mərkəzidə pəqət bir az rajonlar sanaət rajonliri bolqan. Jeza egiligimu şundaq bək qeleqliqi bilən pərqlinatti: Məsilən, padşa Rossijisinin xususən dixan və pomeşcik egiliginin işi, almaşturup terişnıñ soqa, ximijəvi kycəjtmilərnin joqlıqi, kam hosulluq boluşidin ibarət edi.

Sovet hakimiyyəti öz aldiqə aldinqi kapitalistik məmlikətlirini texnika-iqtisadij jaqtin „qoqlap jetiş və ozup ketiş“ vəzipesini qojdi həm utuqluq bilən orundavatidu. Biznin sotsialistik məmlikitimiznin egiligi pytyn qollunuş və mym-kynlyklərni hesapləşqə asasen ilgiri tyzylgən plan boyicə tərəqqij qilinivatidu. Utuqqa egə bolqan Stalin bəş jilliqi biznin məmlikətni qeqlıqtın ciqirip quvvətlik sanaət məmlikitigə, sotsializmnin jenilməs qorqaniqə ajlandurdi. Sanaət pəqətlə mərkəzdə əsyv və tərəqqij qilip qalmidi, bəlki padşa Rossijisidə məmlikətnin ən qeqləq qisimliri bolqan cətlərdimu sanaət əsti və tərəqqij boluvatidu.

Sovet sojuzinin qoqdaş kyçi əlcygysiz juquriqə əsti, biznin uluq sotsialistik məmlikitimiz bizgə huçum qilişqə ajlanqan hər bir dyşmənnin bit-citini ciqirip joq qilişqə kyçi jetidu.

Sotsialistik sanaətnin əsyşi məmlikətni elektrləşkə asasinidu. SSSR-nin hər xil qisimlirida onlap con elektr stansiliri quruldi. Bular fabrik və zəvod, şəhərlər həm jezilərqə elektr quvvitini berivatidu. Elektr stansilirinin ən conı bolup Dnepr stansisi (**Dneproges**) hesaplinidu. Egiz plotinilər bilən tosalqan Dnepr elektr stansijisinin bək con maşinilirini hərəkətkə kəltirydu, Dneproges jenidiki con zavodlar elektr quvvitidə işləvatidu, elektr quvviti bək jiraqlardiki zavodlar kolxozlar və sovxozlarqimu əvətilidu. **Volxov**, **Svir** elektr stansilirimu şuningə oxşəşla su kyçi bilən işlişivatidu. Başqə elektr stansiliri hər xil jeqiş əşjasidin pajdilininidu. Con torf sazliqlirinin torfi bilən Moskvadin jiraq əməs jərdiki: bək con **Şatur** elektr stansijisi, Podmoskva bassejninin qonur təşkəmyri bilən **Kaşir** elektr stansijisi, don təşkəmyr şaxtisinin qaldıq təşlandıqliri bilən **Şterov** elektr stansijiliri işlişivatidu.

Sanaətnin hər xil tarmaqliri tərəqqij qildi və əsti. Çənu-bij Uralda, Magnit taqliri jenida, dunjada ən con zavodlardan biri bolqan **Magnitogorsk** metallurg zavodi quruldi. Bu zavod bu jərdə ciqirilidiqan rudilardin, Kuznetsk və qarəqandidin kəltiryilidiqan təşkəmyr bilən cojun həm gan işləp ciqiridu.

Kuzbasstiki kəmyrgə ən baj kan jenida **Stalin** namidiki metallurg zavodi quruldi, u, rudini magnitliq taqdin alidu.

Maşina işləş işi şundaq tərəqqij qildiki, həttə sovet zavodida biz işləp ciqiralmajdigan maşinilər joq əndi. Padşa

Rossijəsində avtomobil sənəti pütünləy joq edi, hazır bəlsə Moskva həm Gorkijda ən con avtomobil zavodliri işləvətidu.

Xarkov, Stalingrad, Cələbinskidiki zavodlarda traktorlar; Saratov həm Zaporozediki zavodlarda kombaynılar işləp ciqiriləvətidu.

Jəni ximijəviy sənətlər əsyp jətti, bu sənətlər hər xil mallar etizliqlər yəyn kycəjtmə, bojaq, dora və başqılarnı berip turudu. Uraldiki Bereznikida, kaliy tuzlirini işləp ciqirəvətidu. Podmoskvadiki qonur təşkəmyr bəssejnida **Stalino-gorsk**, Moskvanın təvən jeqida **Voskresensk** ximijə kombinatliri işləvətidu.

Toqumaciliq sənətimu əsyvətidu; konə toqumaciliq rayonliridin Moskva həm Ivanov oblastliridikidin başqa paxta əstərylidicəyan rayonlarda jəni toqumaciliq fabrikiliri: Ottura Azijdə və Zakavkazijdə quruldi.

SSSR da kəlliktivləştəryş əsasida jeza egiligimu typ to-muri bilən başqidin, quruldi. İlğərki zaməndiki tar taplıq jalquz dican etizliqliri ornıqə bək kən kəz jətməjdicəyan kolxoz həm sovxozlarnın etizliqliri jejiləyan. Konə zaman sapanliri (qoş) ornıqə etizliqlarda bək myrəkkəb məşinilər: traktorlar və kombaynılar işləvətidu, ximijəviy kycəjtmilər qolluniləvətidu. Biznin jeza egiligimiz dunjada ən con və əldinqi səptiki egilik bolup həsaplinidu.

Sovet Sojuzinin bək kən məjdənidə təbiij şəraitlarnın hər xil boluşı biznin məmləkətkə kerək boludicəyan hər xil jeza egilik əsymlyklirini əstəryşkə mymkynlyk bəridu. Ottura Azijə həm Zakavkazijinin suqurilidicəyan etizliq məjdənlirida issiq jaz davamida paxtinin bək jaxşı sortliri pişip ylgərydu, bu paxtilər bilən hazır əsyvatqan toqumaciliq sənəət təminləngən. Kejinki jillarda Qrimda, cənubij Ukraina həm Povolzijinin (Volga boji) etizliq məjdənlirida paxta əstəryş başlandı. SSSR Jevropa qisminin cənubij jerimədə qənt zavodliri yəyn xammal bolup xizmət qilidicəyan qənt qizilcisinin teriləqusi kəptəyn bəri tarqaləyan. Hazırqi vaqtda Qazaqistan daləliqə, qərbiy Sibir həm jiraq şərqdə qənt qizilcisini teriş başlandı. SSSR Jevropa qisminin Şimalij jerimida biznin ziqir-cigə (len) fabrikilirimizni xammal bilən təminləp turudicəyan ziqir teriləquliri kəpəjtyryldi. Ziqir, ciginin bir qismi cət məmləkətkə ciqirilidu.

Buqədaj Sovet Sojuzinin əsasən cənubij jerimiqə — Ukraina, Şimalij Kavkazqə, Povolzjeqə tarqaləyan. Kejinki jil-

larda buqđaj kyndyn-kyngə bu jərlərdin şimalqa kəcmək-tə, nətiçidə Şimaldiki etizliq məjdanlardin az qimmətkə egə bolqan qara buqđajni siqip ciqarmaqta.

Jol alaqa işliri məmlikətnin egiligidə bək con əhmi-jətkə egə. Təmyr jollar su jolliri, denizlər həm dərjalar bo-jicə nurqun hər xil jyklər toşuludu. Zavod həm fabrikilar-qa xammal və jeqiş əşjaliri kəltirylydu, pytyn məmlikət bo-jicə hər xil işləp ciqirilqan mallarni toşujdu. Məmlikətni qoqdaştımu transport az əhmijətkə egə əməs. Uruş bolup qalsa təmyr jollar arqiliq Qizil Armijini və hər xil uruş jyklirini capsanliq bilən toşuşqa bək kerəklik.

Padşa Rossijisidə təmyr jollar asasen Jevropa qismiqa selinqan edi; bu jərdə Moskvadin pytyn tərəplərgə təmyr jollar ciqip tarqilidu. Sibirnin bək con məjdaniqa pəqət birlə təmyr jol selinqan, bu jol Uraldin başlap Tec okeanqicə (**Uluq Sibir** təmyr joli) pytyn Sibirni kesip ətıdu.

Sovet hakimijiti xeli nurqun jeni təmyr jollarni saldi: Bularnin ən conı **Tyrksib** (Tyrkistan — Sibir təmyr joli) hesaplinidu. Bu jol Sibirni Ottura Azijə bilən tutasturudu. **Moskva — Donbass** degən jeni təmyr jol quruluşı tygəjdəp qaldi. Bu təmyr jol don kəmyrini sanaət rajonliriqa toşuş-qa jəngillik beridu.

Təmyr jollar asta-asta elektr kyci bilən jyrgyzylydi-qanqa jətkylyvatidu. Məmlikətnin hər xil qisimlirida selin-qan jeni elektr stansiliri təmyr jollarqımu elektr quvvitini beridu. Elektrləştyrys təmyr jollarinin jyk toşuş işləmcanlıqini kyclyk aşurudu.

Dərja həm deniz jollirini jaxşilitişqa con diqqət berilgən: jeni kanallar quruş, portlarni çabduş, kemilər quruşnin con tərəqqilinişi — bularnin həmmisi biznin sojuzda su jollirinin əhmijitini kycəjtməktə.

Avtomobillar nurqun tarqalqan. Texi jeqindila avtomobil bezəş byjymi bolup hesaplinatti, hazır hər bir sovet zavodi həm fabrika, hər bir sovxoz və nurqun kolxozlarnin əzliri-nin avtomobilliri bar və ularda öz jyklirini toşujdu.

Biznin pytyn məmlikət hava jolliri bilən kesilgən. So-juznin texi hazırqicə təmyr jol selinmiqan ən jiraq şimal qismi bilən samolətlar arqiliq alaqa qiliş tyzylgən. Hava jol-lirinin uzunliqi bo-jicə biznin sojuz dunjada birinci orunni alidu.

Vəzipilər. 1. SSSR xəritisidə bu bələymdə kərsytilgən ən con
jeni quruluşlarni kərsytnqlar.

2. Xəritidə paxta teriş, ziqir teriş, qənt qizilcisini, buqđaj, qara
buqđaj teriş rajonlirini kərsytnqlar.

3. Moskvadin ciqip Arxangelskiqə, Leningradqə, Gorkijqə,
Qrimqə, Kavkazqə baridiqan təmyr jolni kərsytnqlar.

4. Moskvadin ciqip Ural arqiliq Sibirqə, Vladivostokqicə keti-
diqan təmyr jolni kərsytnqlar.

5. Tyrksibni kərsytnqlar.

MUNDƏRİÇƏ.

I. Jər şəri.

Bəf.

Upuq və upuq tərəplri	3
Jər formusi	5
Jərnin bir keçə kyndyzlyk hərəkiti	7
Jərnin jilliq hərəkiti	8
Kyn sistemisi	10
Din — ilimgə qarşı	12

II. Plan həm xəritə.

Planlarni qandaq sizidu	14
Planqa cysyrylgən byjymnləni qandaq biliş	17
Plan bilən iş qilişni biliş nlmə, ycyn əhmijətlik	18
Glubos və xəritə	19
Jerim şarlar xərtisidə nimə kəryş mymkyn	20
Xəritigə nimişkə gradus torini cysyrys kerək	—
Geografijə xəritisi plandin nimə bilən pərqlinidu	23
Qandaq məxsətlər ycyn xəritilər sizilidu	24
Jər ystidə SSSR və con kapitalistik dölətlər qandaq çajlaşqan	—

III. Jər posti.

Jər şərinin posti	26
Jərnin ystki qattiq posti nimidin tyzylgən	—
Jər şərinin icidə çisimlar qajsi halda turudu	27
Massiv-kristalliq çinislər qandaq hasil boludu	—
Taq çinislərinin pacilinişi	—
Jərnin ystini su və şamal qandaq özgərtidu	28
Jər posti bir jərdin ikkinci jərgə qandaq keçydu	32
Jər təvrəş	34
Vulqanlar nimə	35
Qandaq tyzlənliklər boludu	37
Jərnin tegidə qandaq bəjliqlər joşurunqan	—

IV. Okeanlar və dənizlər.

Dənizlərnin və quruqluqlarının belynyşi	39
Qandaq atallar boludu	41
Okeanlar və dənizlərnin jol alaquisidiki əhmijiti	42
Dənizlərnin cunqurliqi	44
Dəniz syjinin xususijətləri qandaq	—
Dəniz suliri qandaq hərəkət qilidu	45
Dəniz sulirinin təşişi həm kamijisi	46
Dəniz muzi qandaq boludu	—
Dənizlərnin həjvanlri və əsymlykliri adəm ycyn qandaq əhmijiti bar	47

V. Dərjalar həm köllər.

Dərjalar. Dərja sistemisi dəp nimigə ejtimiz və dərja suni qəjərdin alidu	49
Xəq egiligidə dərjalərnin əhmilili	52
Köllər	53

VI. Klimat.

Hava həm klimat	54
Hava həm klimatnın xəlg egiligi ycyn əhmijiti	55
Klimatnın ziyanlıq təsiri bilən kyrəş	—
Jər şarının issiqlik bəlbəqlərqa bəlynyşi	56
Deñiz klimiti bilən kontinental klimat	58
Deñiz eqimliri və ularnın klimatqa təsirliri	59
Klimat çajnın egizligigə baqlıq boluşi	60
Taq sirtlirinin klimatqa təsirliri	—
Jər şarida həl-jeçinnin tarqılışı	62

VII. Jər şarının topa-esymlyk bəlbəqliri.

Topa həm esymlyk bəlbəqlirinin hasil boluşi nimigə baqlıq	63
Qutup oblastliri	—
Tundra	66
Çangal tapi	68
Dala	69
Cellər	71
Tropikqa jeçin oblast	72
Tropik oblastlar	73

VIII. Jər şarının xəlqi.

Xəlqnın sani və zicliqi	75
Xəlqnın əsyşi	78
Kişilik iriqliri	79

IX. Dunjanın hazırqi dölət bəlynyşi.

Kapitalistik məmlikətlər həm ularnın dölət tyzylyşi	81
Amerika Qoşma Ştatliri	83
Angliyə	85
Fransiyə	86
İtaliyə	87
Germaniyə	88
Yaponiyə	89
İspaniyə	90
Avstriyə	91
SSSR nın Baltıq bəjidiki xoşniliri	—
Polşa	92
Ruminiyə	93
Tyrkijə	—
İran	94
Avqanıstan	—
Mongoliyə, Tuvın xəlg respublikiliri	—
Xitaj	95
Britaniyə hindistani	96
Hindixitaj jerim arili	97
Avstraliyə, Afrika və cənubij Amerikinin səjasij bəlynyşi	—

X. SSSR nın qisqicə obzori.

SSSR nın geografik əhvali	99
SSSR ystinin tyzylyşi	101
SSSR nın qezılma bəjliqliri	103
SSSR kəlliri	106
SSSR dərjaliri	—
SSSR nın klimat və esymlyk bəlbəqliri	108
SSSR xəlqliri	111
SSSR nın dölət tyzylyşi	114
SSSR egiligi	118